Kijk op schrift

Reizen door de geschiedenis van het schrift

Martin Keulen

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

© 2020 door Martin Keulen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever/auteur.

Voor Marije, die de verhalen over pennen en inkt, boeken en letters geduldig aanhoorde en waar nodig kritische kanttekeningen plaatste.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Woord vooraf

Toen ik tien jaar was, wist ik al wat ik later wilde worden.
Geen piloot, brandweer- of politieman, zoals de meeste kinderen van mijn klas, maar meester.

Nu ik gepensioneerd ben en terugkijk op mijn carrière, vind ik dat ik een goede keuze heb gemaakt. Met veel plezier heb ik lesgegeven in het basis-, voortgezet- en hoger onderwijs. Het waren 40 rijke jaren. Bijna dertig jaar besteedde ik aan mijn passie, het schrijfonderwijs op de Pabo.

Naast een aantal boeken en artikelen over de didactiek van het schrijfonderwijs, schreef ik korte verhalen, die ik in dit boek de titel **"Kijk op schrift"** meegeef.
Deze overpeinzingen, anekdotes, reisverhalen en filosofietjes gebruikte ik steeds als inleiding bij mijn schrijflessen.
Vaak nam ik passende attributen mee. In de loop van 29 jaar ontstond zo een hele verzameling van "schrijfspulletjes".
Van eenvoudige indooppennetjes, potloodjes tot dure vulpennen en zelfs waardevolle perkamenten. Twee keer maakte ik er een tentoonstelling van in de hal van de Fontys-hogeschool in Sittard.

De verhalen die bij deze door de mens vervaardigde middelen uit de geschiedenis van de schrijfkunst horen, heb ik verzameld in dit boek. Het zijn reisverhalen uit binnen- en buitenland. En verhalen uit verschillende klaslokalen.
Ze staan in chronologische volgorde en worden voorafgegaan door een stukje achtergrondinformatie over de betreffende periode van de ontwikkeling van het schrift.
Omdat de studenten deze toevallige ontmoetingen met uiteenlopende aspecten van het schrijfonderwijs door de jaren heen bleven waarderen, heb ik ze steeds opgeschreven.

Pennenvruchten van een schrijfpedagoog.
Kleine inktvlekjes op het grote papier van de schriftgeschiedenis.

2020.

Martin Keulen.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

INHOUD

1. Rotstekeningen 6
2. Het begin van het schrift 8
3. Hiërogliefen 10
4. Jean-Francois Champollion 16
5. Het Fenicische schrift 20
6. Kretenzische schriften 26
7. Het Griekse schrift 28
8. Het Romeinse schrift 31
9. Karolingisch schrift 40
10. Het schrift in de Middeleeuwen 44
11. Initialen 47
12. Perkament 52
13. Ganzenveer 54
14. Het Gotische schrift 56
15. Boekdrukkunst en schrijven 60
16. Het Italic schrift 62
17. Het potlood 66
18. Indooppennen 70
19. De vulpen 80
20. De balpen 84
21. Bordschrift 86
22. De schrijfmachine 90
23. De computer 95
24. Verdwijnt het handschrift? 99
25. Literatuur 102

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

1. Rotstekeningen.

Wie de grot van Pêche Merle in het Franse departement Lot bezoekt, ziet op één van de rotswanden van het onderaardse gangenstelsel de afdruk van een hand. Deze is niet met een scherp voorwerp getekend, zoals wel vaker in prehistorische grotten gebeurde, maar uitgespaard in bruine verfstof. Heel apart. De Cro-Magnonmens die zijn hand op deze manier ongeveer twintig duizend jaar geleden heeft achtergelaten, heeft er zeker een bedoeling mee gehad.
Misschien was het een kunstzinnige uiting, maar het is ook mogelijk dat hij letterlijk zijn" handtekening" heeft gezet. Als eigendomsbewijs dat dit gedeelte van de grot aan hem en zijn stam toebehoorde.

We vinden deze intentie ook wel bij Soemerische kleitabletten.
Prehistorische tekeningen op wanden van rotsen en grotten vinden we over de hele wereld terug. Het zijn de voorlopers van het schrift. De behoefte van de mens zijn gedachten, indrukken en ervaringen vast te houden en aan zijn medemens mee te delen, is zo oud als de mens zelf.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De grot van Pêche Merle.

De grot van Pêche Merle, een van de vele prehistorische grotten in het Frankrijk en ontdekt in 1923 door twee kinderen, bezit een prachtig gangenstelsel. Naast de schitterende doorkijkjes van stalagmieten en stalactieten zijn er een dertigtal authentieke rotstekeningen en inscripties van paarden, mammoeten, bizons en enkele vrouwenfiguren te zien. De tekeningen variëren van complete dierfiguren tot enkele treffende lijnen, waaruit blijkt welk dier bedoeld wordt.

Er worden maar een beperkt aantal bezoekers toegelaten en reservering is zeker in de zomerperiode geen overbodige luxe.Eerder was ik ook in Lascaux 2, een reproductie van de grotten van Lascaux, die niet meer te bezichtigen zijn. Ook interessant. Maar hier in Pêche Merle winnen de echte lijnen het van de nagemaakte. Een opname op tv kan het echte circus niet vervangen,net zo min als de perfecte computerletter het wint van een handgeschreven kalligrafie.

We bezochten de grot in de zomer van 2004.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

2. Het begin van het schrift.

Op de Soemerische kleitabletten werden vaak voorwerpen uit het dagelijkse leven getekend. Op de tablet beneden staan bomen, zakken met graan en landbouwwerktuigen afgebeeld. De hand rechtsboven is de handtekening van de eigenaar.
Schrijven ontstond, zoals zoveel dingen, bij toeval. Het waren de Soemeriërs, uit Mesopetamië, die wilden bijhouden wat ze aan het verhandelen waren.
De afbeeldingen van hun handelswaar werden gemaakt door met een scherp stokje tekeningen in een stukje klei te krassen, dat men in de zon liet drogen. Het beeldverhaal werd van een handtekening voorzien. Dit was eerst een kenmerkende tekening, later rolde de "schrijver" een rolzegel door de natte klei. Dat was het begin van het schrift. Deze eerste schriftelijke uitingen ontstonden rond 3200 voor Christus. Eerst werden door de Soemeriërs eenvoudige beeldtekens gemaakt. Deze pictogrammen, die een heel woord voorstelden, veranderden steeds meer in tekens en de stok werd vervangen door een stukje riet. Met de beitelvormige kant van het riet werden wigvormige tekens, het zogenoemde spijkerschrift gemaakt. Met het afgeronde uiteinde drukte men ronde bolletjes in de klei, dat waren de cijfers. De schrijver van een kleitablet begon linksboven en werkte vervolgens door naar beneden. Daarna begon hij met een kolom ernaast. Gedurende een periode van 3000 jaar schreven de inwoners van het huidige Irak en grote delen van het Oude Nabije Oosten in spijkerschrift op kleitabletten. Voor zover deze kleitabletten niet opzettelijk vernield werden, hebben ze de tand des tijds vrij goed doorstaan.

Pas in de negentiende eeuw na Christus ontcijferde Henri Rawlingson, een Brits archeoloog en taalkundige, het spijkerschrift.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Roel.

Bij de voorbereiding van een verhaal over spijkerschrift kom ik hem weer tegen. Roel Iedema.

Een paar jaar geleden is hij overleden. En ineens duikt hij weer op. Ik maakte vaker een praatje met hem tijdens Verenigingsdagen van de Leraren Schrijven. Een zeer bewogen lid van onze vereniging. Met zijn wat rauwe stem kon hij meeslepend vertellen over de opzet van zijn schrijfmuseum in Delfzijl.

De gebroken kleitablet na een rondje door de klas.

Hij kwam niet uit het onderwijs, maar uit de binnenvaart geloof ik. Een man met handen zo groot dat je nauwelijks kon geloven dat hij daarmee de Mo-akte Schrijven had gehaald.
In 1984 maakte ik samen met medewerkers van het Onderwijskundig Centrum Helmond een beeldverhaal over het kiezen van een nieuwe schrijfmethode.
Het Katholiek Pedagogisch Centrum verspreidde het boekje en ik schreef er een drietal artikelen over in de tijdschriften Resonans en Jeugd in School en Wereld.

Roel belde me daarna op. Als echte praktijkman bleek hij onvoldoende mogelijkheden te hebben met het boekje en de artikelen. Hij vroeg naar een kopie van de diaserie, in die tijd een veel gebruikte beelddrager bij presentaties. Hij kon deze serie goed gebruiken bij zijn lessen, schreef hij.
Als dank stuurde hij me twee zelfgemaakte Assyrische kleitabletten met een uitvoerige beschrijving van de inhoud en vormgeving.
Ze passen goed bij mijn verzameling over schriftgeschiedenis.
Een videoband over spijkerschrift heb ik nooit aan studenten vertoond. Wel liet ik de kleitabletten zien van Roel Iedema. Maar pabostudenten willen, net als kleine kinderen, de voorwerpen graag in hun handen pakken.

"Zijn ze echt,meneer ?", werd me meer dan eens gevraagd.
En dan laat de student, die achteraf beweerde een ADHD-er te zijn, de hierboven afgebeelde tablet uit zijn handen vallen. Jammer, maar zo gaan de zaken.
Ik kan aan Roel niet meer vragen een nieuwe replica te maken. Maar zonder twijfel zou hij dat gedaan hebben. Zeker weten.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

3. Hiërogliefen.

Ongeveer tegelijk met de ontwikkeling van het spijkerschrift wordt in Egypte een ander tekensysteem uitgevonden: *de hiërogliefen*. Het schrift is rond 3500-3000 v.Chr. ontstaan en werd tot aan het eind van de Oud- Egyptische beschaving gebruikt, waarna het vervangen werd door het Grieks en later door het Arabisch.
Het hiërogliefenschrift bestaat uit ongeveer 700 verschillende beeldtekens, die in steen werden uitgebeiteld of geschreven op papyrus.
De priesters gebruikten de hiërogliefen voor het maken van heilige teksten. In de heilige boeken, de dodenboeken, die van papyrus zijn gemaakt, werden ze met een rietpen getekend of met een penseel geschilderd. Hiërogliefen werden lange tijd als 'onvertaalbare' tekens aangezien, maar het lukte de Fransman Jean-François Champollion in 1822, met behulp van de "Steen van Rosette", dit Egyptisch schrift te ontcijferen.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Door verplaatsing bewaard gebleven.

Afwegingen maken doen we dagelijks. Belangrijke beslissingen nemen we vaak één keer per jaar of nog minder. Wanneer we moeten kiezen tussen leven en dood, dan is de keuze gauw gemaakt. Gelukkig komt dat maar zelden voor.
In de zestiger jaren van de vorige eeuw moest president Nasser van Egypte kiezen tussen handhaving van het cultureel erfgoed van de roemrijke Egyptische dynastieën en de armoede en zelfs hoge sterfte van zijn volk. Hij liet een nieuwe dam bouwen in de Nijl. Deze hoge dam ligt zes kilometer ten zuiden van de Aswandam. Hierdoor ontstond een meer, nadien het Nassermeer genoemd. Het is het grootste kunstmatige meer van de wereld. Het hele plan werd gefinancierd met geld uit de toenmalige Sovjet-Unie.
De Aswandam werd tussen 1898 en 1902 door de Britten gebouw en later werd deze eerste stuwdam nog twee keer verhoogd. Maar ook dit bleek onvoldoende.
Van 1960 tot 1971 werd de nieuwe Nasserdam gebouwd, die 3830 meter lang , 980 meter breed en 111 meter hoog is. Een geweldige bouwwerk.
Het water van de Nijl steeg in snel tempo. Het gevolg van de overstromingen was dat veel tempels en graftomben onder water kwamen te staan. Onder andere met hulp van de Unesco, die de vele oude schatten verloren zag gaan in het Nijlwater, werd er gewerkt aan een reddingscampagne. Omdat Egypte het zelf niet kon betalen, boden veel landen hulp aan om een aantal projecten te financieren. Vierentwintig monumenten werden uit het water gehaald en op een nabijgelegen hogere plek neergezet.

Volgende pagina: verplaatsing van het totale Aboe Simbel complex.

Het tempelcomplex van Philae, op een andere plek neergezet.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Even uitrusten bij de Aboe Simbel tempel

Achter ons de eeuwenoude hiërogiefen

De precisie waarmee de enorme rotsblokken uit elkaar zijn gehaald en daarna weer op de juiste plek zijn gezet wekt bewondering.De Egyptische taferelen uit het godenrijk en de vele inscripties lijken geen averij te hebben opgelopen. Als je niets zou weten van deze recente verplaatsingen zouden ze er altijd gestaan kunnen hebben. Deze waardering voor de cultuur van Egypte is niet alleen belangrijk voor de opbouw van het land vanwege het toerisme, maar levert ook voor het nageslacht van de gehele wereld een rijke bron van kennis en inspiratie op.

Het blijft waardevol om kenmerkende gebouwen van landen te bewaren om de komende generaties te laten ervaren dat bepaalde waarden, riten, religies en sociale verbanden van elkaar verschillen, maar in essentie uitgaan van dezelfde basis; de liefde voor de mens, God en de natuur.

Als schrijver let ik natuurlijk op de beeldende Egyptische hiërogliefen. Ze zijn in diverse maten en vormen aanwezig. Groot en diepliggend in de wanden van de vele tempels, soms vervat in cartouches of tussen verticale lijnen. In haute- en bas-reliëf. Soms alleen op een ronde steen, vaak geschreven onder of tussen de afgebeelde goden.
Eén groot stripverhaal.
Wanneer het indirecte kunstlicht in de tempel de uitgekapte lijnen een extra dimensie geeft, dan ervaar ik dat het de moeite waard is de gegevens uit de geschiedenis in hun authentieke vorm ook buiten het museum te bewaren.

Als het moet een beetje verplaatst.

We waren in Egypte in 2005.

Op de volgende pagina: Martin zittend in een Felucca boat op de Nijl bij Aswan.
Tekening van collega Kees Schalken, vader van Sjeng, bekend Nederlands tennisser.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

4. Jean-Francois Champollion.

Jean-Francois Champollion, geboren in Figeac, werd in 1812 professor in de Oude Talen in Grenoble. Hij schreef een encyclopedisch werk over het Oude Egypte en werd pas echt beroemd toen hij de "Steen van Rosette" ontcijferde. Hiermee kreeg hij toegang tot het hiërogliefenschrift.

Op de steen staan twee Egyptische schriften, hiërogliefen- en demotisch schrift, daaronder het Griekse schrift. Champollion ontdekte dat de koningsnamen van de Ptolemeïsche tijd in alfabetische tekens konden worden omgezet. De namen van de koningen staan in de Egyptische tekst in cartouches, ovale omlijningen. Op de Obelisk van Philae ontdekte hij de naam van Cleopatra en op een andere uit Karnak die van Alexander.
Champollion stierf zeer jong, op 42 jarige leeftijd.

Figeac.

In de zomer van 2004 bracht ik een bezoek aan de Place de Champollion in Figeac. Op dit plein ligt de steen van Rosette enorm vergroot uitgespreid (coverfoto en foto op volgende pagina).
In het nabijgelegen museum wordt de levensloop en de ontdekking van de oude Egyptische hiërogliefen met trots geëtaleerd. Figeac bleek om meerdere redenen een bezoek waard. In 2004 was het een etappeplaats van de Tour de France, wat in Frankrijk heel bijzonder is. Vervolgens hebben we genoten van de kleine Middeleeuwse stad met zijn gezellige nauwe straatjes. Staande bij de hooggelegen oude abdijkerk kun je het hele stadje overzien, een blik over schitterende daken en torentjes, afgewisseld met cypressen en eikenbomen. De Quercy Blanc is ook in de zomer mooi en liggen dorpen en stadjes temidden van koren -, zonnebloem - en hooivelden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Zittend op de *Steen van Rosette*

De derde reden is de bezichtiging van de oude abdij. Deze bewaart het oorspronkelijke plan van een Benedictijner abdij uit de negende eeuw, tevens de oorsprong van de stad. Verbonden aan Cluny, was deze een belangrijke etappeplaats voor de pelgrimstocht naar St.Jacques-de-Compostelle. Maar de beste reden voor een bezoek is de bezichtiging van de tentoonstelling van de egyptoloog Jean-Francois Champollion.

Ik las voor het eerst over deze Fransman die de bekende hiërogliefen ontcijferde in het boekje *Penneconste,* verplichte literatuur op de Kweekschool in de jaren zestig. Kort daarna zag ik een beeld van hem in het Louvre. Een kopie van de Steen van Rosette zag ik nu voor het eerst in Figeac, de geboorteplaats van Champollion.

De Fransen zijn over het algemeen heel trots op hun musea en geschiedenis. In een folder over dit museum lees ik : "Cést un musée unique en France, qui presentera le double objectif de souligner la qualité du travail scientifique de Champollion et de l´ínscrire dans la prestigieuse aventure neé il y a 5300 ans".

Op de volgende pagina: De stad Figeac in het departement Lot in Frankrijk.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

5. Het Fenicische schrift.

De Feniciërs waren een zeevarend volk uit het Midden-Oosten, die kolonies in Griekenland, Italië, Zuid-Frankrijk en Noord-Afrika hadden. Deze voortvarende handelaars ontwikkelden een afsprakensysteem, dat de basis is van ons huidige alfabet. Zij koppelden namelijk tekens aan klanken, waardoor ze met 22 letters het hele domein van de schriftelijke taal konden beschrijven.

Dat is ongelooflijk knap. Vergelijk dat bijvoorbeeld eens met het Chinese schrift, dat veel meer karakters nodig heeft om de schriftelijke communicatie te verzorgen. De Feniciërs gaven er zich waarschijnlijk geen rekenschap van dat het schrift dat ze op een eenvoudige manier ontwikkelden universeel zou worden dankzij de Grieken, de Etrusken en tenslotte de Romeinen.
Namen van mens, dier en plant gebruikten ze om de klank van de getekende letters aan te geven. Een systeem, waardoor men met weinig symbolen greep kreeg op het grote bereik van de taal.

Beneden een drietal voorbeelden:

De eerste letter van het alfabet was Aleph, het belangrijkste dier voor de Feniciërs. Het rund diende als trekdier in de landbouw en voor de productie van vlees. Een kop met twee horens en oren. Het is niet moeilijk om in de twee volgende tekens een gestileerde slang en een palmtak te zien. In een later stadium hebben de Romeinen deze letter-tekens aangepast aan hun schrijfrichting. De Feniciërs schreven van rechts naar links en het Romeinen juist andersom. Daarom roteerden ze de letters naar de vorm, zoals wij die kennen.

Aleph= rund

Nun= slang

Kaph= palm

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Steen van Nora.

Lezing over het ontstaan van het alfabet. Jaarlijkse vergadering Leraren Handschriftontwikkeling, 2018.

Tijdens de vierendertig jaar dat ik schrijfles gaf, waarvan vier jaar op de lagere school, hebben kinderen en studenten me veel vragen gesteld. Vaak wist ik daar een antwoord op, maar niet altijd. Soms moest ik zelf ook op zoek naar een antwoord, even bukken en binnengaan in een onbekende wereld.
Ik heb veel boeken gelezen over schrift en er ook een aantal geschreven; over theorie en praktijk, over schrijfproblemen en over kalligrafie.
In mijn derde levensfase heb ik een vierde invalshoek gekozen; ik werk aan een boek over de geschiedenis van het schrift.

Zo ziet de cover van het boek eruit en op het einde van 2020 verschijnt het. Reizend binnen en buiten Europa heb ik steeds nieuwe dingen aan het schrift ontdekt. Ook gegevens die in geen ander boek te vinden zijn. En dan ga ik er weer over lezen, schrijven en vertellen, zoals nu. Een plezier voor mezelf en voor een aantal mensen die ik wil bereiken. Via De Letter en een enkele keer via een ander tijdschrift.

Het zijn verhalen, die ik gedurende 40 jaar verzamelde en die ik in de eerste vijf minuten van elke schrijfles op de Pabo in Sittard vertelde. Het was een luxe die ik me permitteerde , omdat ik 40 lesuren in het eerste jaar had.
Ik pik er één verhaal uit, omdat dit minder of niet bekend is. Het gaat over de **Steen van Nora.**

Zittend op de Steen van Rosette

Een andere steen, de Steen van Rossette is bij jullie wel bekend, het is de steen waar ik op zit in Figeac in Zuid Frankrijk en die ook op de cover van het boek staat. Al vroeg hadden mensen in de gaten dat ze gegevens moesten vastleggen, voor het weten (wetenschap), voor de zaak(administratie) voor het gelijk (wet, recht) voor de religie en om een afstand te overbruggen (geografie). Mondelinge over-levering van verhalen en feiten is goed, maar blijkt door de eeuwen heen niet betrouwbaar. Geheugen is beperkt en herinnering wordt soms fraaier voorgesteld. Voor ons zijn dat legitieme redenen om belangrijke zaken van het leven door middel van schrift vast te leggen.Daarom schrijven wij dat op, is schrift door de eeuwen heen erg belangrijk gebleken. Een leven zonder schrift is niet denkbaar. *Wie schrijft die blijft,* is het gezegde.
Voor de **Steen van Nora** neem ik jullie mee naar Sardinië.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Sardinië is een paradijs voor motorrijders. Langs de Zuidkust passeert ons een groep Duitse motorrijders in zwarte pakken. Bij Chia is de kust zo mooi dat we meerdere keren de auto langs de weg parkeren. Op één van de zilverstranden beneden ontdek ik een kudde lichtbruine koeien met prachtige horens.
Als ik naar ze toe loop, blijven ze rustig op het strand liggen en laten zich goed fotograferen. Ik heb niet in de gaten dat een man achter me hetzelfde doet. Hoger op de weg zie ik later dat het één van de Duitse jongens is. Vanuit de tegenovergestelde richting komt een andere Duitse motorrijder aanrijden en vraagt verontrust wat er aan de hand is. "Seekühe", zegt mijn medefotograaf laconiek.

Overal op het eiland tref je sporen aan van prehistorische nederzettingen. Er zijn ongeveer 7000 Nuraghische torens gebouwd, waarvan nu nog de helft overeind staat. Meer dan 1500 bronzen figuren zijn gevonden in graven en nabij heilige bronnen. En waar ik kom zoek ik naar schriftvormen van de Nuraghe-cultuur, maar ik vind geen spoor van schrift.
De bevolking van Sardinië leefde hoofdzakelijk van veeteelt en landbouw. Op het eiland hebben we weinig vissersdorpen gezien, geen schepen, wel schapen. Vanaf 238 v Chr. viel Sardinië onder Romeins bestuur dat zijn invloed over het hele eiland wist uit te breiden.

We bezoeken verschillende Nuraghedorpen, grafmonumenten, heilige plaatsen en bronnen en soms moeten we urenlang door het schitterende landschap rijden om er te komen.
Geen spoor van schrift dus, wel koeien op het strand.
Gelukkig ontdekken we op het einde van de vakantie het kleine, maar goed verzorgde Museo Patroni in Pula, ongeveer 40 km ten zuiden van de hoofdstad Cagliari.

Niet ver van Pula ligt **Nora**; het romeinse stadje bevindt zich op een schiereiland in het zuidwesten van Sardinië aan de Golf van Cagliari. Nora was één van de belangrijkste steden van Sardinie tijdens de Romeinse overheersing. Met zijn twee havens kon de stad altijd worden bereikt, ongeacht de windrichting. Deze stad heeft Fenicische wortels en er zijn ook Nuraghische sporen gevonden. De Romeinen lieten deze stad opbloeien tot hoofdstad van Sardinie.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Interessant zijn de resten van de mozaïekvloeren. In het theater en in de thermen van de voormalige Romeinse stad zien we prachtige patronen en mozaïeken met dierfiguren.
We zagen dergelijke mozaïekvloeren eerder op het eiland Sicilië.

Het kleine theater is nog grotendeels overeind gebleven.
Daarnaast zijn er de resten van Romeinse tempels en de woonwijken met typisch Noord-Afrikaanse bouwstijl te zien. Hier werd ooit een steen met de oudste inscriptie in Fenicische letters gevonden.

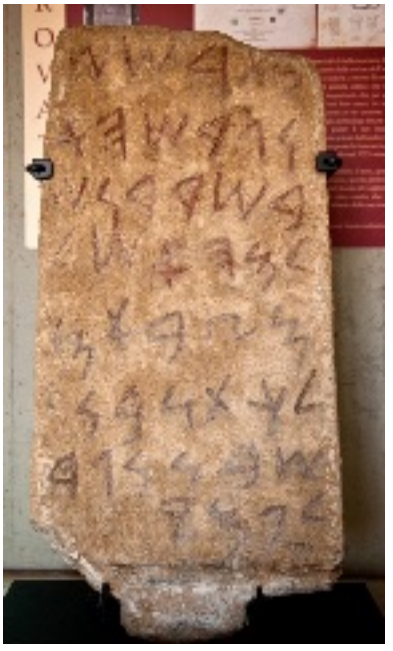

Volgens de legende werd Nora gesticht door Feniciërs onder leiding van Norax en was het de eerste stad in Sardinië. De stichtingsmythe lijkt bevestigd door de vondst van de oudst bekende Fenicische inscriptie, gevonden door archeologen in Nora. De steen (stele van Nora) is gedateerd op de negende eeuw voor Chr. en er komt de naam van Sardinië in voor.
In het boek *De geschiedenis van de Middellandse zee* van de Britse historicus Prof. David Abulafia (2011) staan recente gegevens:

"Het oudste Fenicische object dat in het westen werd ontdekt, bevindt zich op Zuid-Sardinië en stamt uit het eind van de negende eeuw voor Chr. De zogeheten 'stèle van Nora', een steen met inscriptie, bericht over de bouw van een tempel ter ere van Pumas, een naam die op het Fenicische Pumayyaton lijkt.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

En dat het eiland toen al zijn huidige naam had, leert de mededeling dat de inscriptie beshardan, 'op Sardinië', was gemaakt. Aangezien er op Zuid-Sardinië vele metaalsoorten te vinden waren, waaronder ijzer en zilver, is het niet verwonderlijk dat er daar Feniciërs te vinden waren. Degenen die de steen oprichtten, waren mogelijk pioniers, maar het feit dat ze een tempel bouwden, laat zien dat ze van plan waren te blijven. Het bouwen van een tempel was vaak het eerste wat de Fenicische kolonisten deden. En in dezelfde periode legden andere Feniciërs niet zo ver ten zuiden van Nora de basis voor een aantal grote nederzettingen van blijvend belang".

Dit reliëf is gevonden in het paleis van Sargon II in Irak. Fenicische handelaars transporteren boomstammen van cederhout over een rivier. Cederhout werd gebruikt voor de bouw van tempels. Cederhout was in die tijd ook de beste houtsoort voor het maken van schepen, omdat de daarin aanwezige cederolie op een natuurlijke wijze er voor zorgde dat het hout bestand was tegen rot, schimmel en insecten. Cederhout is duurzaam, licht, zeer stabiel en goed bewerkbaar. En de Feniciërs wisten dat als geen ander volk.

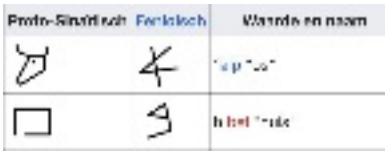

De Feniciërs waren een zeevarend volk uit het Midden-Oosten, waar het huidige Libanon ligt. Ze hadden kolonies in Griekenland, Italië, Zuid-Frankrijk en Noord-Afrika.
Deze voortvarende handelaars ontwikkelden een afspraken-systeem, dat de basis is van ons huidige alfabet. Zij koppelden namelijk tekens aan klanken, waardoor ze met 22 letters het hele domein van de schriftelijke taal konden beschrijven. Het alfabet bestaat voornamelijk uit medeklinkers en meestal is het teken de eerste letter van het gesproken woord. Aleph voor de A, Beth voor de B, Gimel voor de C en de G. Deze tekens, ook wel grafemen genoemd,werden onze schriftelijke taal. Dat was een ongelooflijk knappe en simpele uitvinding. Vergelijk dat bijvoorbeeld eens met het Chinese schrift, dat zo'n 4000 karakters nodig heeft om de schriftelijke communicatie te verzorgen.

Wetenschappers gaan ervan uit dat de Feniciërs de tekeningen van de volkeren die in de Sinaï, Kanaän en Egypte leefden vereenvoudigden en zodoende de eerste letters ontwierpen, die de basis vormen van ons huidige alfabet. Voor hen hadden de tekeningen een betekenis ; het teken dat later onze A werd, verwees voor hun naar de os en het volgende teken, de B naar een huis, een vierkant met een opening, het bovenaanzicht van hun huis met een plat dak.
In A is een Koetje, een boek uitgegeven door Scryption, het

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

onterecht gesaneerde Nederlands Museum van het Schrift, wordt de overgang van beeld naar letter goed uitgelegd.
De Feniciërs gaven er zich waarschijnlijk geen rekenschap van dat het schrift dat ze op een eenvoudige manier ontwikkelden universeel zou worden dankzij de Grieken, de Etrusken en tenslotte de Romeinen.
Namen van mens, dier en plant gebruikten ze om de klank van de getekende letters aan te geven. Een systeem, waardoor men met weinig symbolen greep kreeg op het grote bereik van de taal.

Hiernaast drie letters die illustreren hoe de Grieken door rotatie tot hun eigen letters kwamen.
De eerste letter van het alfabet was Aleph, het belangrijkste dier voor de Feniciërs. Het rund diende als trekdier in de landbouw en voor de productie van vlees. Een kop met twee horens en oren. Het is niet moeilijk om in de twee volgende tekens een gestileerde slang en een palmtak te zien. De Grieken en de Romeinen hebben deze lettertekens aangepast aan hun schrijfrichting. De Feniciërs schreven van rechts naar links en de Grieken en de Romeinen daarna juist andersom. Daarom roteerden ze de letters naar de vorm, zoals wij die nu kennen. De A, de N en de K.

We hebben geleerd dat dit de route is die het schrift door de eeuwen heen heeft afgelegd. Bij de vorming van ons alfabet lijken de Egyptenaren, de Grieken en de Romeinen op de eerste rij te staan. Zo leerden we dat vroeger. Misschien heb ik het niet goed gelezen of bestudeerd, maar nu denk ik dat de rol van de Feniciërs steeds onderbelicht is. En juist dit zeevarend volk heeft de geweldige stap gemaakt van beeldschrift naar tekenschrift, een uitvinding waar wij en onze kinderen van profiteren. Zij hebben tekens aan klanken gekoppeld en als je deze achter elkaar zet heb je woorden. Met 26 tekens gaat het Latijnse schrift de hele wereld over. De Feniciërs hadden er zelfs 4 minder nodig.
Velen kennen de Steen van Rosette, maar wie heeft er ooit van de Steen van Nora gehoord? Of deze ooit gezien? Tot voor kort ik ook niet. In de bekende geschiedenisboeken *The story of writing* van Donald Jackson, *Over Letters en schrift* van Fons van der Linden of *The Alphabet* van Frédéric Goudy is geen spoor te vinden van deze Fenicische steen.

Maar ga ook eens naar Sardinië vanwege zijn prachtige natuur. Het is een schitterend eiland met mooie bloemen en parelwitte stranden. En zoals je ziet, buiten het seizoen toen wij er waren, weinig toerisme.

Een eiland met veel stenen torens en één bijzondere steen; de Steen van Nora.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Overblijfselen van het Paleis van Phaistos

6. Kretenzische schriften

Phaistos is na Knossos het bekendste paleis uit de oudheid van Kreta. Het is 4000 v Chr. gebouwd op een heuvel in het hart van de Messaravallei. Deze stad was in de Minnoïsche tijd het regionaal centrum van heel Zuid-Kreta. Fhaistos was groot, onafhankelijk en had een eigen bestuur. Men had zelfs eigen munten.

De schijf van Phaistos, die door Italiaanse archeologen werd gevonden, dateert uit de periode tussen 1700 en 1600 voor Christus. Tot op de dag van vandaag is men er niet in geslaagd de schijf te ontcijferen. Linguïsten van naam hebben allerlei hypothesen ontwikkeld om het verhaal aan de bekende schijf te ontfutselen. Zo ging Fischer er in de jaren tachtig vanuit dat de taal Grieks was en door vergelijking met twee andere Kretenzische schriften, "Lineair A" en "Lineair B" , meende hij tot een oplossing gekomen te zijn. Het zou om een oproep tot de strijd gaan om een invasie af te slaan. Zolang er geen andere teksten gevonden worden, lijkt het ontcijferen moeilijk, zo niet onmogelijk.

Discus van Phaistos; een tijdloze schijf ?

Geregeld staan er mensen of organisaties op om ons te waarschuwen voor de rampen die ontstaan als we niet zorgvuldig met ons milieu omgaan. Recentelijk deed Nobelprijswinnaar voor de vrede Al Gore dat met zijn indrukwekkende film *An Inconvenient Truth* .De voormalig Vice-president van de Verenigde Staten" liet ons weten welke gevolgen de opwarming van de aarde kan hebben.
Precies 35 jaar geleden kreeg de Club van Rome bekendheid met het rapport "*De grenzen aan de groei*". Hierin werd een verband gelegd tussen economische groei en de gevolgen voor het milieu. Door haar ludieke en aansprekende acties is Greenpeace bij velen bekend, een internationale milieuorganisatie die ijvert voor een duurzaam evenwicht tussen mens en omgeving. Bij opgravingen in het Paleis van Phaistos heeft men in 1908 een schijf gevonden, waarvan we tot nu toe de betekenis niet kennen.
De schijf, ook wel bekend als de “Phaistos Disk”, is van klei een heeft een diameter van ongeveer 16 centimeter. De discus is te zien in het archeologisch museum van Heraklion.De herkomst ervan is onzeker.
Arthur Evens, een Engelse archeoloog, die opgravingen deed in het bekende paleis van Knossos en onderzoek verrichtte naar de Minoïsche beschaving op Kreta, denkt dat deze schijf uit Klein-Azië komt. De discus is aan beide zijden van gedrukte tekeningen voorzien.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

En dat is heel bijzonder. De onbekende maker gebruikte stempels die hij in de natte klei drukte. Wellicht de eerste typemachine. Sommige tekeningen komen vaker op de schijf voor. Zo staat het bevederd hoofd er 19, de dierenhuid 15 en de boemerang 12 keer op. Ondanks dat deze pictogrammen duidelijk herkenbaar zijn, blijft deze schijf een mysterie. In de loop van de afgelopen honderd jaar zijn diverse hypothesen ontwikkeld.
Een van de mogelijkheden, die veel genoemd wordt, is de ontwikkeling van de mensheid op de A- zijde en de ondergang ervan op de B- zijde. Het valt op dat de stempels die over de natuur gaan niet meer voorkomen aan de B-zijde naar het midden toe. Waaruit men zou kunnen opmaken dat de A-kant van binnen naar buiten (beginnend bij het bloemetje) en de B-kant van buiten naar binnen gelezen moet worden. Deze hypothese veronderstelt de opdracht voor de mensheid dicht bij de natuur te blijven en niet te vergeten dat we daar een onderdeel van uitmaken.
De maker van de schijf geeft ons de boodschap mee goed stil te staan bij al te snelle ontwikkelingen. Een universeel thema of wishful thinking ?

Bij de ingang van het paleis kocht ik in een toeristenshop 18 jaar geleden een kleine zilveren hanger van deze schijf van Phaistos.Tot op de dag van vandaag vind ik het de moeite waard dit sieraad permanent te dragen.

A-zijde

B-zijde

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

7. Het Griekse schrift.

Op het Griekse eiland Kreta was er rond 3000 v. Chr. al een vorm van schrift aanwezig. Ruim duizend jaar later ontwikkelde zich op dit eiland een klanknabootsend schrift en ongeveer 200 jaar later ontstond een tweede versie. Van deze twee schriften, het Minoïsche Lineair A en B, is slechts het tweede ontcijferd. Dit Griekse schrift is verloren gegaan toen de Dorische veroveraars hun cultuur rond 1100 v Chr. vernietigden.
De Fenicische scheepvaarders en handelslui brachten daarna hun schrijfsysteem naar Griekenland. Dit systeem bestond uit 22 symbolen, verbonden aan afzonderlijke medeklinkers. Deze meeste tekens zijn overgenomen door de Grieken, maar ze voegden er ook nieuwe symbolen, voor de weergave van de klinkers, aan toe. Ten opzichte van de voorafgaande schriften, die alleen maar uit medeklinkers bestonden, was dit een geweldige vooruitgang. De Grieken schreven met een rietpen op voorwerpen (bv.vazen) en op wastafels, papyrus en ook al op perkament.

Oorspronkelijk was het Griekse alfabet evenals het Fenicische linkslopend. Dat wil zeggen dat het van rechts naar links werd geschreven.
Daarna werd het ossenploegengewijs (Boustrophedon-stijl) geschreven, afwisselend links- en rechtslopend. Pas later werd de rechtslopende schrijfrichting, zoals wij die kennen, doorgevoerd.

Hiernaast een portret van de beroemde arts Hippocrates van Cos, die leefde in de vierde eeuw voor Christus.
Hippocrates maakte van de geneeskunde een zelfstandige discipline. Hij ontdekte dat een verkeerde manier van leven de oorzaak was van verschillende ziekten.

Nog steeds een actueel thema.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De 1V-klas.

"Wat weten we van de lange trektocht die het menselijk geslacht op aarde heeft gemaakt, herinneringen die sporen hebben nagelaten in onze hersenen en onze dromen".
Uit: Het zesde zintuig van Marianne Frederiksson

Klas 1 V heet lastig te zijn. Ongemotiveerd.
Als ik na de eerste les in de docentenkamer neerstrijk, ga ik met deze kwalificatie volmondig akkoord. Ik neem me tegelijkertijd voor dit vooroordeel in de prullenbak te gooien en mijn uiterste best te doen van dit mentale model af te komen.
De volgende lessen gaat het geleidelijk aan wat beter, maar tevreden ben ik niet.
Met name de dialoog met studenten blijft beperkt tot algemeenheden. Een kentering komt wanneer ik zie dat ze goed op bord schrijven. Het werk in het praktijkschrift laat nog even op zich wachten. Maar ik maak complimentjes voor wat ik zie en klas 1V lijkt verstoord. Uit het ritme. Maar ze zien dat ik het meen.
Halverwege de cursus van vierentwintig lessen vraag ik aan 1 V met me te kijken of ik er twee weekjes tussenuit kan. Samen met mijn vrouw Marije naar Kreta. De klas is snel bereid tot een compromis en zwaait me enigszins jaloers na les 18 uit." Een prettige vakantie, meneer".

In de Hepivakantie is het nog relatief rustig op Kreta. Onze standplaats is Rethymnon, aan de westelijke kant van het eiland. We willen graag de Samariakloof "doen" en dan is deze stad een perfecte uitvalsbasis. We genieten volop van de rustige zee, de mooie vissersdorpjes, de frisse olijfgaarden, de Minoïsche cultuur en van het gevarieerde Griekse eten. Door het overvloedige aanbod aan mooie dingen ben ik mijn werk op de Pabo snel vergeten. Tenminste, dat dacht ik.

Minstens op drie momenten komt klas 1V in deze vakantie bovendrijven. Al op de eerste avond maken we aan het diner kennis met Hannie en Jack, twee zestigers uit Kerkrade. We blijken veel hobby's te hebben die overeenkomen, alleen aan studeren had Jack altijd een broertje dood. De practicus heeft nooit van school gehouden.
"Dat begon al in de eerste klas. In de tweede wereldoorlog werd er niet veel geleerd, maar de meeste hekel had ik aan schrijven. Omdat ik links was, werd ik elke dag gestraft en gedwongen rechts te schrijven. Dat leverde een enorme frustratie op en ik keek meer naar buiten dan naar mijn kroontjespen", zei hij.
En daar was klas 1V weer. Net voordat ik in het vliegtuig stapte had ik een les gewijd aan linkshandig schrijven en het dominantieonderzoek van Muller. De studenten stelden relatief veel vragen naar aanleiding van de videoband die ik van het onderzoek liet zien.
Bart, die zelf links is, deed mee als praktijkdeskundige. De dialoog met 1V was op gang en we hadden er samen zin in. Adaptief onderwijs heet dat, geloof ik.
De tweede keer dat ik aan 1V dacht was in het archeologisch museum in Rethymnon. Op één van de aardewerken grafkisten (volgende pagina) uit de Minoïsche periode staat een jager afgebeeld die met de linkerhand een speer vasthoudt.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Deze afbeelding is exact het voorbeeld dat ik in de les gebruikt had om duidelijk te maken dat links een fenomeen van alle tijden en culturen is. Het is net of ik de transparant weer op de overheadprojector leg. 1V is weer terug.
Ik laat de klas snel weer los omdat andere Griekse aardewerken voorwerpen mijn aandacht opeisen. Maar nog geen tien meter verder in het museum word ik geconfronteerd met een Griekse inscriptie. De tekst gaat over het beteugelen van drankmisbruik. Het verhaal is geschreven in de Boustrophedonstijl, geschreven van links naar rechts en daarna in omgekeerde richting. Zoals een boer zijn land ploegt. En daar duikt 1V weer op. Ook dit voorbeeld heb ik in les 17 laten zien en de studenten vonden dit maar een rare schrijfwijze.
Klas1V laat me nu een paar dagen met rust. Voordat we door de Samariakloof klauteren, zitten we nog even rustig op een terrasje. Ik drink een glaasje witte wijn en Marije bronwater. Veel bronwater van Kreta komt uit de kloof die we een half uur later gaan bezoeken. Op het blauwe etiket van de fles staat twee keer hetzelfde gebergte met twee verschillende benamingen; één keer in de Griekse-(ÓAMAPIA) en één keer in de Latijnse (SAMARIA) schrijfwijze. Voor de volgende les een prima voorbeeld om aan te tonen dat het Romeinse schrift uit het Griekse is voortgekomen.
Een vorm van beroepsverslaving? Je denkt maar wat je wil!!!!

En met 1V is het zo gek nog niet. Opgetekend in 2004.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Romeinse schrijvers met wastafel en papyrusrol. Wandschildering in Pompeii.

8. Het Romeinse schrift.

De Romeinen hebben het Griekse alfabet verder ontwikkeld. Er waren zes verschillende varianten, waarvan de Latijnse variant bekend werd. Het had 20 letters, en een aantal tekens werd ook voor de getallen gebruikt. Ons huidige schrift is van het Latijn afgeleid en in de loop van de tijd werden er tekens toegevoegd totdat het er 26 waren. De Romeinen gebruikten geen interpunctie (komma's, punten, leestekens) of spaties. Ze schreven eenvoudig alle letters achter elkaar. Pas na de 8e eeuw werden kleine letters ingevoerd. De Romeinen gebruikten ook geen getallen, zoals wij die kennen. Ze schreven de volgende letters om de getallen aan te geven:

- I = één
- V = vijf
- X = tien
- L = vijftig
- C = honderd
- D = vijfhonderd
- M = duizend

Net als de Grieken schreven de Romeinse schrijvers op wastafels, op papyrus en op perkament. Maar het meest bekend zijn de prachtige inscripties in steen op triomfbogen, obelisken, zuilen, theaters en andere voornaame gebouwen. Het is duidelijk dat hier onze hoofdletters vandaan komen:

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y

In het Romeinse alfabet is de I gelijk aan de J en de V aan de U. Bovendien gebruikten ze alleen maar hoofdletters. Hiernaast kun je dat goed zien op de dupondius (bronzen munt), die is uitgegeven door keizer Claudius ter nagedachtenis aan zijn moeder **AUGUSTA ANTONIA**

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Guus.

Kinderen houden van dieren en visa versa.
Elke ouder krijgt in de tijd dat de kinderen jong zijn het smekend verzoek om een hondje of poesje mee naar huis te nemen om als maatje of troeteldier dienst te doen.
Nadat we het hondje Pinkie van een overleden tante hadden geadopteerd, ik een konijnen- en kippenhok timmerde, we toestonden dat de gele kanarie door het huis mocht vliegen en we witte muizen achter kasten in de bijkeuken moesten vangen, kwam onze jongste zoon Oscar met de vraag of hij voor zijn verjaardag een poesje mocht kiezen.

Het mocht. En we hebben het geweten.
Na de eerste periode,waarbij het bankstel en de gordijnen lijdende voorwerpen van zijn speelse capriolen waren, hadden we te maken met een zeer eigenwijze kater.
Hij was ook veel in de tuin te vinden. De met veel zorg binnengehaalde vogels en vissen moesten het ontgelden. De zwarte kater volgde zijn instincten.
Ik bespaar je de verhalen over de vele ongemakken van Guus, genoemd naar onze dorpspastoor vanwege zijn wit befje en vier witte pootjes, omdat deze niet relevant zijn voor het verhaal.

Guus, de speelse kater van Oscar

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Na elf jaar gaf Guus de geest en Oscar was er niet bij. Hij was in Kenia voor de opname van een tv-programma. Per sms lieten we hem weten, dat Guus was heengegaan. Naar de kattenhemel.

Bij thuiskomst had onze jongste zoon een hardhouten kruisje bij zich, dat we op de plek in de tuin hebben gezet, waar Guus zijn laatste adem uitblies. Als eerbetoon aan Guus heb ik er een blauwe steen met een wit kruis voor gelegd en een haagje omheen gepland.

Oscar had de houtsnijder uit Kenia de opdracht gegeven de naam in kapitalen te maken. Ze worden veel bij kruisen gebruikt, omdat ze vanwege hun strakke vorm gemakkelijk zijn te kappen of te snijden. De Keniaanse houtsnijder bleek een goede kennis van de verhoudingen van deze letters te bezitten. Er bleef ruimte over op de horizontale balk van het kruis en hij maakte aan beide zijden een palmboompje. "Be creative", had Oscar tegen hem gezegd..
De hoofdletters die we op dit moment gebruiken zijn dezelfde als in de tijd van de Romeinen. Had Guus drie eeuwen vóor Christus geleefd dan had de naam op zijn kruisje er heel anders uitgezien, namelijk zo:

CVVS

De G werd pas in 230 v. Christus gebruikt, door het veranderen van de C. Voor die datum vertegenwoordigde de C de beide klanken.
De U en de V werden pas in de tiende eeuw na Christus gesplitst. Daarvoor moest je uit de context opmaken,wat men bedoelde.
De letters die de Romeinen maakten werden zonder spaties achter elkaar gezet.
Geen punten, geen komma’s. En ook geen palmboompjes.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Zondagse wandeling.

Het zonnetje schijnt op de eerste zondag van 2016 als we een paar uur wandelen in het hellingbos van Munstergeleen. Lekker na de vele uren zitten aan versierde tafels op het eind van het oude jaar.
Bij de herdenkingssteen van de IVN-heemtuin aangekomen moet ik toch even goed nadenken hoe het ook alweer zat met het **chronogram** op de steen. Een aantal jaren geleden volgde ik een lezing over chronogrammen tijdens een Verenigingsdag van de Leraren Schrijven in Utrecht, maar als je ouder wordt heb je soms meer tijd nodig om de gegevens terug te halen.

Het woord **chronogram** is samengesteld uit de Griekse woorden *chronos* ("tijd") en *gramma (*"letter"). "*Het is een tekst in de vorm van een vers of spreuk, met daarin een jaartal verborgen. In de tekst, die vaak over een bepaalde gebeurtenis gaat, vormen letters die gebruikt kunnen worden als Romeinse cijfers gezamenlijk het jaartal. Deze letters worden vaak extra groot afgebeeld of in kleur. We zien ze vooral op gevels"*(Genealogie Limburg)

Op deze lichtblauwe steen bij de heemtuin staan eveneens vergrote Romeinse letters in de tekst en dan weet je dus dat het om een chronogram gaat. Dat hier een getal in verborgen zit. Op school leerden we al dat sommige Romeinse letters ook dienst doen als cijfer.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Onze huidige cijfers zijn van Arabische oorsprong en komen niet uit Rome. De letters I, V, X,L,C, D en M staan respectievelijk voor het cijfer 1 en 5 en de getallen 10, 50, 100, 500 en 1000. Bij een chronogram moet je de getalwaarde van de vergrote Romeinse kapitalen bij elkaar optellen.

Op de Boomfeestdag in 2011 werd een beuk gepland in de heemtuin van Munstergeleen. De beuk is gewijd aan Andries Houben, in Limburg beter bekend als **Pater Karel.** Andries Houben werd in 1821 in het naburige dorp Munstergeleen geboren en is in 1893 in Dublin gestorven. Hij behoorde tot de orde van de Passionisten en werd op 3 juni 2007 door Paus Benedictus XVI heilig verklaard. In het geboortehuis van Pater Karel stichtten de Passionisten in 1935 een gedachteniskapel. Na zijn zalig- en heiligverklaring komen er steeds meer pelgrims naar deze kapel.
Dolf Dormans, een bejaarde man uit Munstergeleen, die ik in het verleden geregeld op de vergadering van Veilig Verkeer Nederland ontmoette, heeft me meermalen verteld dat hij de genezing van een ongeneeslijke darmziekte aan Pater Karel had te danken. Zijn verhaal werd o.a. door de katholieke kerk als een wonder beschouwd. Dat vond hij zelf trouwens ook.

Terug naar de herdenkingssteen. Jammer dat de plantdatum van de beuk dubbel op de plaquette staat; je ontkracht een chronogram door er de Arabische cijfers onder te plaatsen. Ik kan dit het beste vergelijken met de juf die een som op het bord schrijft en beneden aan het bord de uitkomst zet. Blijkbaar heeft de Gemeente Sittard-Geleen, die de Boomfeestdag in 2011 organiseerde, er geen ***geloof*** in gehad dat de voorbijkomende wandelaar zoveel intellectuele bagage in zijn rugzak heeft, dat hij het chronogram kan duiden. Dat is terecht. De meeste wandelaars zullen denken dat de letterkapper zijn spelling niet beheerst. En zich afvragen wie die Andries Houben wel is? De vader van pater Karel? Andries staat wel in de voornamen van de onlangs heiligverklaarde genezer uit Munstergeleen, maar dat weet ik niet als ik bij de plaquette blijf stilstaan terwijl mijn vrouw doorloopt.

Tijdens de wandeling laat de herdenkingsplaquette me niet los. Moet je wel zo gewichtig doen bij het planten van een boom? Taal is een communicatiemiddel en de boodschap moet helder zijn voor de voorbijkomende wandelaar. Er had ook het volgende kunnen staan:

Op Boomfeestdag 2011 hebben we deze beuk geplant.
We eren hiermee Pater Karel uit Munstergeleen.

Dan had ik niet zo hard hoeven te rennen om bij mijn vrouw te komen voordat we het gehucht Windraak bereiken.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Gedeelte van een Romeins wastafeltje. Archeologisch museum Grand (Frankrijk)

Diverse stili werden gevonden tijdens opgravingen in Grand.

Tablets.

Bij de reconstructie van het Gallo-Romeinse amfitheater van Grand in de Vogezen (Frankrijk) vonden archeo-logen ook schrijfmaterialen uit de Romeinse tijd. Romei-nen beitelden eeuwigdurende inscripties in steen, maar maakten ook korte uitwisbare notities op kleine wastafels met een stilus. In het museum van het dorpje Grand lagen in de zomer van 2019 deze schrijfmaterialen in de vitrine. De Romeinen gebruikten verschillende materialen om te schrijven en afhankelijk van het doel, de belangrijkheid en de tijdsduur van bewaring werden deze ingezet:

Wastafeltje en stilus.

Een wastafeltje is een houten plankje met een verdie-ping, waarin een dunne laag was werd aangebracht. Met een stilus werd de tekst in de was gekrast. Een stilus heeft aan de ene kant een punt en aan de andere kant een platte spatel. Met de punt werd geschreven en fou-ten corrigeerde je door de was glad te strijken met de spatelzijde. Met een extra brede spatel werd het hele vlak glad gemaakt en zo was het wastafeltje klaar voor een volgend gebruik. Schrijfplankjes konden uit meer-dere plankjes bestaan. Deze plankjes waren voorzien van openingen waardoor een touw werd geregen. De plankjes in ‘boekvorm’ noemden de Romeinen een codex. Wastafeltjes werden gebruikt voor het schrijven van brieven en korte notities. Fons van der Linden noemt het Romeinse schrift dat geschreven werd op wastafeltjes *‘schrift-voor-eigen-gebruik’*. Het schrift was veel informeler dan de klassieke Romeinse letters. Voor het onderwijs waren wastafel en stilus bijzonder ge-schikt, omdat een foutje door een eenvoudige streek met de platte achterkant van de stilus verdween. Bovendien was het een goedkoop schrijfmiddel, zoals later de lei en griffel en op dit moment pen en papier.

Steen en beitel.

In tegenstelling tot de vorige schrijfinstrumenten waren steen en beitel juist geschikte materialen voor het ma-ken van inscripties op grafstenen en triomfbogen. Deze bijzondere teksten waren bedoeld om de eeuwen te trotseren.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De Boog van Constantijn nabij het Colosseum in Rome is een van de bekendste triomfbogen met mooie Romeinse inscripties.

De voorzijde van het schrijfplankje: hierop een schuldverklaring van een onbekend persoon, die een geldbedrag leent van Carus.

Op de achterzijde van het plankje staan drie namen van de getuigen die de akte hebben "ondertekend"

Perkament en ganzenveer.

Ook perkament en de ganzenveer werden gebruikt voor officiële gelegenheden en doeleinden. Belangrijke trans-acties en kostbare, met de hand geschreven boeken werden met deze materialen geschreven.

Papyrus en rietpen.

Papyrus, dat veel gebruikt werd als schrijfmateriaal in de landen rondom de Middellandse Zee, was minder kostbaar, maar vergankelijker. De fabricage van papyrus was ook gemakkelijker dan het prepareren van dierenhuiden. Het werd door de Romeinen aangewend in de handel en voor minder prestigieuze documenten. Papyrus en perkament waren schrijfmaterialen die verschillende eeuwen tegelijkertijd gebruikt werden, maar "*nadat de Romeinen de fabricage van perkament zelf ter hand hadden genomen, werd papyrus in de 4e eeuw geheel verdrongen"*. (Fons van der Linden, pag 34)

Ik zocht naar een afbeelding van een schrijfplankje op internet en kwam twee interessante gegevens tegen:

Het Romeinse schrijfplankje van Tolsum. (29 n Chr)

Het schrijfplankje werd in 1914 gevonden bij opgravingen van een terp vlakbij het Friese plaatsje Tolsum, vijf kilometer ten zuiden van Franeker. Het schrijfplankje is aan beide kanten beschreven; op de ene kant staat de tekst van een overeenkomst, aan de andere kant de namen van de getuigen. De tekst - waarvan sommige deskundigen zeggen dat dit de oudst bewaard gebleven tekst van Nederland is - handelt over een schuldverklaring van een slaaf, genaamd Carus. De tekst in Latijns cursiefschrift werd in 1917 ontcijferd door de Groningse hoogleraar C.W.Vollgraff. In 2009 onderzocht men het schrijfplankje opnieuw met behulp van speciale computerprogramma's in de Universiteit van Oxford. De uit-komst van het onderzoek was verrassend; in de weten-schappelijke inhoudsanalyse van 1917 ging het om de verkoop van een koe, bijna een eeuw later kwam men in Engeland tot de conclusie dat het een lening betrof. Ook kon de datering van de tekst exact worden vastgesteld: 23 februari AD 29.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Een miniatuur uit het werk van mysticus Jan van Ruusbroec. (1359 n Chr)

In een miniatuur uit "*Vanden gheesteliken tabernakel, en Van seven trappen* " uit de veertiende eeuw kun je zien dat tot in de late Middeleeuwen door de monniken met twee verschillende schrijfmaterialen geschreven werd. Met wastafel en stilus door de monnik aan de linkerkant op de afbeelding en met ganzenveer en perkament door zijn confrater aan de rechterkant. Naar verluidt schreef Jan van Ruusbroec zelf ook op een wastafeltje. Naast de liturgische-, kwamen er in de andere Middelnederlandse handschriften ook veel verluchte afbeeldingen voor. Volgens gegevens van de Koninklijke Bibliotheek, die de grootste collectie van Nederland beheert, is ongeveer een derde van de Middeleeuwse handschriften versierd met kleurrijke initialen, miniaturen en randversieringen.
De afgelopen halve eeuw zijn er veel materiaalwisselingen bij het schrijven van teksten geweest. De schrijver van deze bijdrage wil hierbij graag als voorbeeld dienen: Schrijven leerde ik in 1952 op de lagere school met een kroontjespen, een scriptie over Miniaturen voor het vak kunstgeschiedenis op de Pedagogische Academie schreef ik 1966 met een vulpen, mijn afstudeerwerkstuk over Schrijfvoorwaarden op de Universiteit maakte ik in 1975 met een typemachine en dit verhaal kwam tot stand met behulp van het digitaal toetsenbord van mijn iPad. In 1992 schreef ik al onderwijskundige rapporten met een computer. In veertig jaar tijd veranderden mijn schrijfinstrumenten en -materialen vier keer. Binnen een halve eeuw was er in de historie van het schrijven nooit zo'n snelle wisseling van schrijfmaterialen.In het

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

verleden duurde het eeuwen voordat een schrijver van materiaal veranderde. We maakten letters in klei, in steen, op papyrus, op perkament en papier en tenslotte op een glasscherm(pje). Met een rietpen, beitel, ganzenveer, pen en toetsenbord. Misschien zijn al deze materialen waarmee we boodschappen, contracten en emoties vastlegden in de toekomst niet meer nodig en gaat de menselijke communicatie alleen via beeld en geluid verder. Of op een geheel andere manier, die nu nog onvoorstelbaar is.

Op dit moment geldt nog steeds het oude gezegde ***"Wie schrijft die blijft".***
De oudste geschreven woorden in Nederland stonden op een tablet, de jongste ook.

Literatuur:

M.C. Galestin; Het Romeinse schrijfplankje uit het Friese Tolsum eindelijk ontcijferd. Paleo-aktueel, No. 20 , 2009.
H.A. Laagland e.a.; Het geheim van Tolsum. Een herinterpretatie van een Romeins schrijfplankje. Fryske Akademy, Leeuwarden, 2009.
Fons van der Linden; Over letters en schrift en de beginselen van het schrijven. Cantecleer, de Bilt, 1983.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

9. Karolingisch schrift.

De huidige schooljeugd zou goed uit de voeten kunnen met het schrift dat Karel de Grote liet ontwikkelen. Slechts twee letters wijken af van de letters die we nu gebruiken. Dat zijn de s en de t. De s lijkt op de f, maar onderscheidt zich daarvan door een uitstulping aan de linkerkant van de neerhaal. De t is wel te herkennen maar mist de aanzet aan de bovenkant. De overige letters zijn hetzelfde als onze drukletters. Voor de hoofdletters maakten de schrijvers, meestal monniken, gebruik van de kapitalen van de Romeinen. De schrijfletters (midden) die we nu gebruiken, wijken veel meer af van deze schriften. Het is dus de vraag of de ontwikkeling van het schrift na Karel de Grote ons zoveel geholpen heeft.

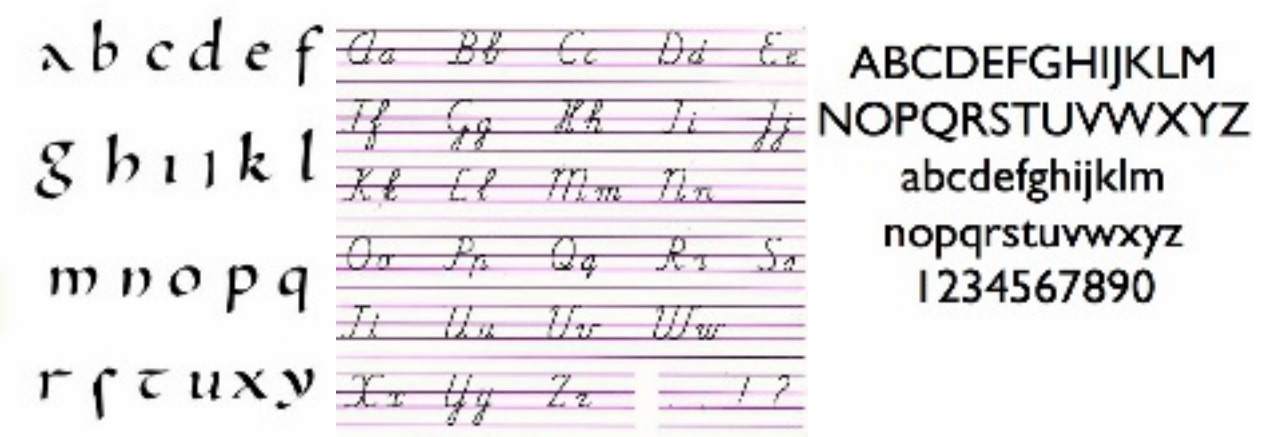

De Karolingische letters (links) zijn bijna hetzelfde als de huidige kleine computerletters . Toch liggen er twaalf eeuwen tussen. In de tussenliggende eeuwen veranderde het schrift voortdurend. De vraag is hoe lang onze schrijfletter nog gebruikt zal worden.

Het is dus niet zo verwonderlijk dat het Karolingisch schrift gezien wordt als de grondlegger van onze huidige computerletter. Het westelijke halfrond maakt gebruik van de letters die twaalf eeuwen geleden zijn geconcipieerd.

Dat lijkt eenvoudig, maar ook Karel de Grote had zo zijn problemen.
De gouwen waarin hij staatkundig zijn grote Saksische Rijk had opgedeeld, hadden verschillende schriften. Door het aanstellen van geleerden vanuit diverse disciplines lukte het hem een nieuwe schriftvorm te ontwikkelen en gedurende langere tijd te handhaven.
Donald Jackson laat de evolutie van de Karolingische minuskel treffend zien; de schriften die aan de ontwikkeling vooraf gingen, waren het Merovingisch-, Visigotisch-, Angelsaksisch-, insulair- en Beneventaans schrift. Schriften die wel op elkaar lijken, maar het voordeel van de Karolingische letter was dat die het meest leesbaar is.

Tot op de dag van vandaag.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Leermeester.

Dijon is een stad, die we veertig jaar lang op weg naar Zuid- Frankrijk steeds voorbij-raasden. In 2014 niet, onze caravan staat aan Lac Kir en elke dag lopen we een half uur naar de stad. Een week lang. Maar na een paar dagen wil ik de frisse lucht van het platteland inademen en zoek naar een paar interessante plekken om een dag zinvol te besteden.
Mijn oog valt op "*Cité Médiévale de Flavigny-sur-Ozerain*, un des plus beaux villages de France", een naam groter dan het Middeleeuwse stadje zelf. Het ligt ongeveer 60 km ten Noordwesten van Dyon, midden in het prachtig glooiende landschap van Bourgondië. Ik lees over Alcuin, die in deze plaats abt van een benedictijner abdij was. We kennen Alcuin als de leermeester van Karel de Grote en zoals we geleerd hebben de uitvinder van het Karolingische schrift.
Mijn interesse is gewekt. Nu nog een aardig plekje onderweg vinden om het tochtje ook

Stadspoort in Flavigny

Karel de Grote en Alcuin

voor Marije interessant te maken. Gauw gevonden; 15 km ten Zuidoosten van Flavigny ontspringt de Seine. De bron bevindt zich in een mooie omgeving om er een aangename tussenstop te maken.Flavigny ligt boven op een heuvel omringd door oude bomen en als we het stadje naderen zien we al de laat-middeleeuwse stadspoorten.We bezichtigen de Karolingische crypte St.Reine van de Eglise St. Pierre; deze was oorspronkelijk het onderste gedeelte van een dubbele kapel.Hier moet twaalf eeuwen geleden Alcuin zijn broeders met wijze woorden hebben toegesproken. Niet voor niets haalde de heerser van het Frankische Rijk (zie foto beneden) deze geleerde uit York, om in Aken de Domschool op te zetten en een nieuwe schriftvorm te ontwikkelen die zijn naam droeg. Alcuin zelf relativeert volgens Donald Jackson zijn bijdrage en schrijft de ontwikkeling toe aan "turba scriptorum", een menigte schrijvers, zoals hij het in een van zijn gedichten noemde.
Ook Fons van der Linden betwijfelt of Alcuin de maker van het Karolingisch schrift is: "*De Karolingische minuskel is geleidelijk en in verschillende centra ont-staan. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat Alcuinus van York de ' originator' van deze letter zou zijn, zoals wel wordt beweerd".*
De betekenis van Alcuin ligt meer op het bestuurlijke dan op het inhoudelijke vlak. Hij was de 'minister van onderwijs' van het grote Frankische Rijk, zorgde voor de verspreiding van de geschriften en bezocht de gestichte

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

kloosterscholen. Voor deze scholen schreef hij zelf methodes over grammatica en retorica. Zijn belangrijkste inhoudelijk werk is *"De fide sanctae et individuae Trinitatis*", een theolo-gische studie over het mysterie van de Drievuldigheid, dat verder bouwt op het werk van Kerkvader Augustinus. Alcuin werd rond 735 in York, Engeland geboren en stierf op 19 mei 804 in Tours, Frankrijk. Negenenzestig jaar was voor die tijd een hoge leeftijd. Hij was een energiek en veelzijdige man, een vooraanstaand wetenschapper, theoloog, wiskundige, dichter en geruime tijd docent aan het hof en raadgever van Karel de Grote. Karel kon zelf niet schrijven. Hij plaatste zijn handtekening onder documenten door een vinkje te zetten in een vierkant te midden van vier letters, die door een monnik waren geschreven. We noemen dit het vierkantje van Karolus. De plaquette met de afbeelding van dit vierkantje is te vinden op Markt 43 in Aken. Van 795 tot 802 was Alcuin abt van de abdij van Flavigny. Daarna volgde er ontslag, de reden is onduidelijk. In de meeste historische boeken kun je lezen dat Alcuin na de Akense periode abt werd in Tours. Het stadje waar ik me nu bevind wordt niet vermeld. Merkwaardig. Flavigny voelt als thuiskomen. In de periode dat ik dit schrijf is het een slapend Middeleeuws stadje waar alleen in de oude abdij gewerkt wordt.Ze maken er nu overheerlijke anijs. De toerist mag er gratis proeven.Maar ik geef liever de voorkeur aan een "une pression" onder de oude kastanjebomen van Auberge d'Abbey, waar je kunt uitkijken over het Bourgondische landschap. Thuis gekomen van vakantie wachtte me een nieuwe verassing. Op de tentoonstellings-trilogie " *Karel de Grote- macht, kunst, schatten" ,* die deze zomer ter ere van de 1200e sterfdag van Karel de Grote in Aken werd gehouden waren magnifieke Karolingische manuscripten te bewonderen, Als je deze in het echt bekijkt valt pas op hou eenvoudig en duidelijk de letters zijn. In tegenstelling tot de voorafgaande Romeinse schriften is spatiëring in de tekst toegevoegd en zijn stokken opgenomen, hetgeen de leesbaarheid sterk verbeterd. In de *Liber Comitis,* de zogenaamde Alcuin Lectionary, zie ik op de tentoonstelling een prachtige initiaal met vlechtwerkmotieven en evenwichtige Unciaalletters (beneden). Deze letters werden gebruikt als ondertitel van de hoofdstukken. Daarnaast kregen de Romeinse letters, vaak in rood uitgevoerd of met goud opgelegd een functie als aanduiding van een hoofdstuk. Deze zomer ontdekte ik de humanistische minuskel opnieuw, dit keer niet vanuit de literatuur, maar in een Frans klooster en de palts van Karel de Grote in Duitsland.
De letters, waarvan de huidige computerletters zijn afgeleid. Alsof er in twaalf eeuwen niets gebeurd is.

Liber Comitis van Alcuin

Evangelie van Flavignie, eind 8e eeuw.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Karolingische crypte St.Reine. Flavigny.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Monnik met attributen: ganzenveer, pennenmes, perkament en koehoorns met inkt.

10. Het schrift in de Middeleeuwen.

De Middeleeuwen is een relatief lange periode in de geschiedenis. Grofweg van 500 tot 1500 na Christus. Na het uiteenvallen van het Romeinse rijk in de 5e eeuw na Chr. verviel ook de eenheid in lettervormen en in verschillende kloosters in Europa ontwikkelden zich uiteenlopende schriftvormen, die maar één ding gemeen hadden: het gebruik van stokken en staarten.
Rond 800 keerde de eenheid in het schrift terug omdat Karel de Grote aan de schrijfmeesters de opdracht gaf één lettertype te ontwikkelen dat gebruikt zou worden in kloosters en wetenschappelijke instituten. Dit schrift noemen we de Karolingische minuskel.
In de vroege Middeleeuwen was schrijven en lezen voornamelijk voorbehouden aan de geestelijkheid. Het gewone volk kon niet lezen of schrijven. Aanvankelijk werden de boeken, veelal bijbels en heiligenwerken, door monniken in de vele kloosters geschreven.
De monnik trok eerst lijnen met een pennenmes in het perkament,waarna hij met de ganzenveer de letters op de regels schreef. In de koehoorns, die hij in het lessenaar liet zakken, zaten de verschillende inkten.
Later, bij de opkomst van de Gilde, was er ook werk voor lekenschrijvers en verluchters. Ambachtslieden, die voor opdrachtgevers werkten, ontwikkelden geen persoonlijke handschriften en daardoor is de Karolingische minuskel als schriftvorm lange tijd in gebruik gebleven.
Naast de monniken ontstaat er een nieuwe groep die het schrift machtig wordt: de wetenschappers. En ook voor kooplieden werd het steeds noodzakelijker dat ze zelf konden lezen en schrijven.
Onder invloed van de gotische bouwstijl veranderden de letters: er ontstonden hoekige vormen. In Duitsland ging men het verst met dit hoekige schrift. Daar schreef men de letters extreem smal , waardoor een bijzonder schriftbeeld ontstond, het Gotisch alfabet.
In Zuid-Europa vond men deze manier van schrijven te hoekig en de schriijvers ontwikkelden een rondgotisch schrift: de Rotunda. Op de volgende pagina is de ronde vorm van dit Gotisch schrift goed te zien.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

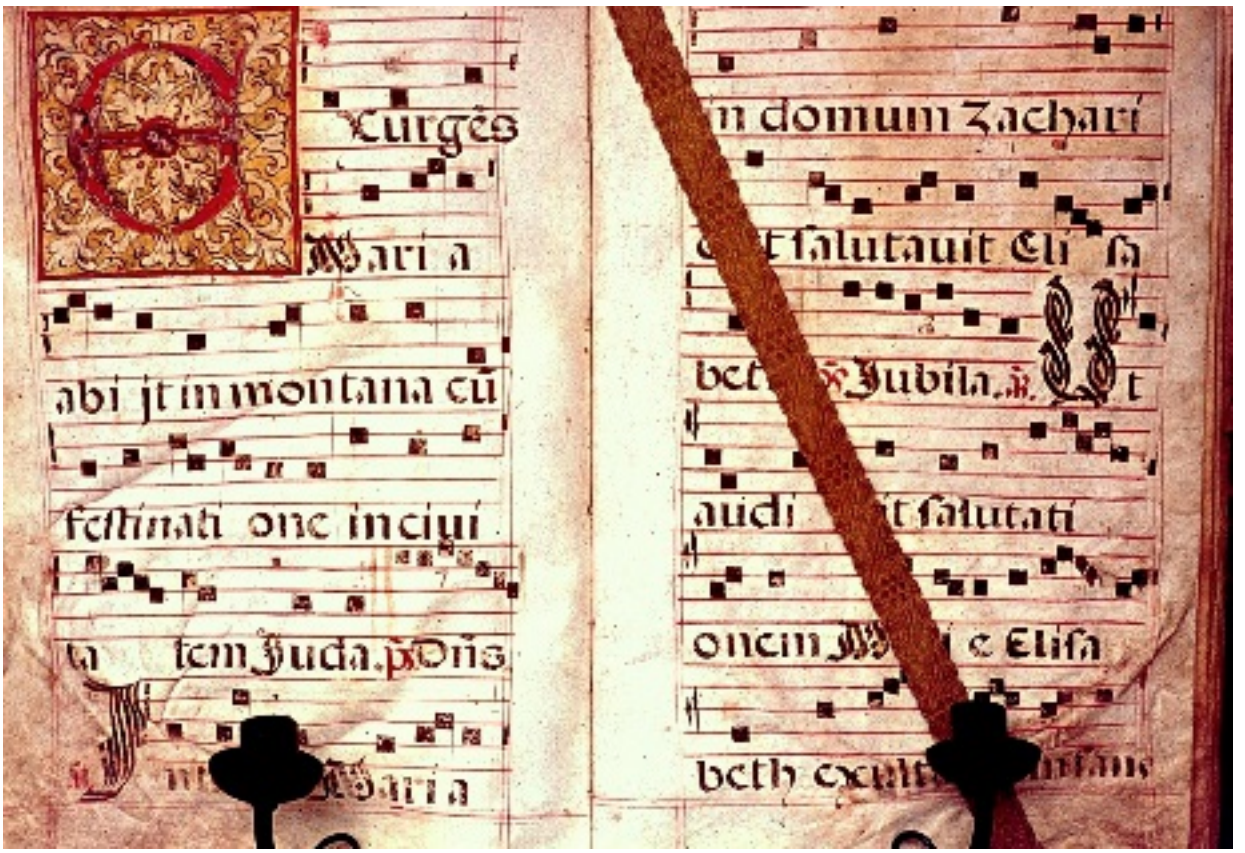

Een barbaars schrift.

We waren in het voorjaar van 2006 in Malta. Een van de grootste artistieke schatten van Malta is ongetwijfeld de St.John's kathedraal in de hoofdstad Valletta. De buitenkant van deze kerk is stoer en onopvallend; de binnenkant is daarentegen een feest van beweging. Van de vloer tot het plafond is bijna geen plekje onbenut gelaten. De vloer is bedekt met 400 marmeren grafstenen in kleur en het tongewelf is geheel versierd met taferelen uit het leven van Johannes de Doper.
In het museum van dit prachtige Godshuis is een groot aantal koorboeken te bewonderen. Deze gradualen (foto boven) hebben flinke afmetingen (90 x 80 cm).
Het toenmalige koor van kloosterlingen was in staat de gregoriaanse teksten vanuit één centraal opgesteld koorboek te lezen. De teksten zijn geschreven met een brede ganzenveer en het notenschrift met een brede rietpen. De blokjes hebben een breedte van ongeveer 1 cm.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De helft van de uitgestalde koorboeken is geschreven in het rondgotische schrift, de *Rotunda*, terwijl de andere helft in een *Textura* is geschreven. Alle boeken zijn in de zestiende eeuw tot stand gekomen. Waarom dit onderscheid in lettertype? Vijf en twintig jaar geleden zag ik voor het eerst deze Rotunda, geschreven op grote vellen perkament. Met het zangkoor van het dorp waarin ik toen zong, gaven we diverse concerten in Barcelona en de abdij van Montserrat. Om de kosten van de vereniging wat te drukken, verbleven we in een Spaans klooster in Barcelona. Tussen de concerten door gaf ik aan de studenten Kunstgeschiedenis, die in het internaat woonden een paar workshops kalligrafie. Met veel interesse volgden ze de lessen en als beloning kreeg ik op het einde van de week twee perkamenten uit een 16e eeuwse graduale, versierd met initialen. Jarenlang hebben ze thuis in de hal gehangen en 25 jaar lang neem ik ze samen met ganzenveer en koehoorn mee naar de Pabo om iets over het monnikenschrift te vertellen. En steeds weer leg ik de studenten uit dat de monniken uit de scriptoria van de landen rond de Middellandse zee niet dezelfde gotische letters schreven die wij het beste kennen (de Textura), maar hun teksten in een rondgotisch schrift schreven, de Rotunda. In Zuid- Europa vonden de schrijvers het rechte en hoekige schrift van de Noorderlingen maar barbaars.
Het was het schrift van de Goten, in hun ogen een barbaars volk.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

11. Initialen.

Een initiaal is de beginletter van een woord, zin, alinea, of hoofdstuk. Het woord initiaal komt uit het Latijn. Het betekent: aan het begin staand.
De initialen verschilden nogal van elkaar. In de eenvoudigste vorm gebruikte men een vergrote hoofdletter om het begin van een alinea aan te geven, maar vaker tekende men in elkaar vervlochten blad-, dier- en mensfiguren om aan een nieuwe passage te beginnen. Deze werden in primaire kleuren, vaak verlucht met bladgoud, als een kleine miniatuur weergegeven.

La rêve de Béatrice.

De Notre Dame van Paris is mooi, de kathedraal van Reims vind ik mooier, maar voor de basiliek van Vézelay gebruik ik de overtreffende trap. Boven op een heuvel in het Bourgondische land ligt wellicht de mooiste kerk van Frankrijk.

Links: De Basiliek van Vézelay, boven op een heuvel in het Bourgondische land.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Kunstzinnige voorkeuren verschillen.
Bij het binnengaan van deze basiliek word je vanzelf stil, maar de meest spirituele ruimte bevindt zich onder het hoofdaltaar; de crypte.
Na een bezoek aan de kerk lopen we door de schilderachtige straat de berg weer af, terug naar de camping. Beneden op de kruising naar Avallon valt mijn oog op het atelier " *Or et Lumiere"* , een eenvoudig huisje met een kleine vitrine.

"*Exposition Enluminures*" staat op een groot bord bij de deur. Deze is gesloten en als ik mijn neus tegen het raam druk om binnen een glimp van het werk op te vangen, kan ik mijn ogen haast niet geloven. Aan de muur hangen mooie gekopieerde miniaturen uit de Middeleeuwen. In de etalage ligt half afgemaakt werk te wachten op de geïnteresseerde toeschouwer. Het doet me denken aan het boek van Donald Jackson: "The Story of Writing". Een uitnodiging om het ook eens te proberen? Ja hoor, de kunstenares geeft cursussen. En niet alleen in Vézelay, maar ook in Parijs.
Naast het kleine atelier staat een huis waarin je mag verblijven."Nous avons une chambre d'hotes á votre disposition", staat in de folder. Kijk, zo kun je het ook aanpakken. Landelijk wonen in Bourgondië en geregeld lesgeven in het wereldse Parijs. Als je met vakantie bent, vind je dat het ideale plaatje. Een droom!!!
Illumineren zat niet in mijn basispakket Schrijven en ik weet niet of het wel mijn ding is. Maar misschien ga ik volgend jaar terug naar Vézelay. Om een cursus te volgen bij Béatrice.

Je bent nooit te oud om te leren. "Education permanente, n' est ce pas ?"

Competentiegericht onderwijs.

Regelmatig wordt er aan het Nederlandse onderwijs gesleuteld. En in alle vormen van onderwijs. Er is bijna geen land in de wereld waar de structuur van het onderwijs zo vaak verandert. Ook op onze pabo is dat het geval. De nieuwste onderwijsinnovatie, die nog in een pril stadium verkeert, heet competentiegericht onderwijs.

Ik zal je een opsomming van de voorafgaande innovaties besparen. Onze pabo is nu een jaar met de genoemde vernieuwing bezig en de meningen van studenten en docenten zijn zeer verdeeld. In het tweede implementatiejaar zijn allerlei uitwerkingen van het concept bijgesteld en/of teruggedraaid.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Op het einde van het eerste leerjaar toont de student zijn bestaande of verworven competenties aan in een gesprek. Domeinbewijzen en een digitaal portfolio helpen de gesprekspartners greep te krijgen op de te bewijzen vorderingen. Op het moment dat ik dit schrijf, zijn deze evaluaties in volle gang.
Als docent Schrijven/Handschriftontwikkeling zit mijn werk erop en vanaf begin juni 2007 heb ik vakantie.
Vrienden die niet in het onderwijs werken zijn in Zuid-Frankrijk met vakantie en ik kreeg deze week een brief met een schitterende postzegel erop. Ze weten waar ze me een plezier mee kunnen doen.
De brief met deze postzegel heeft ongeveer een week naast mijn laptop gelegen en op een regenachtige middag ben ik me een paar dingen gaan afvragen.

Enkele eenvoudige startvragen die je bij elke begrijpende leesles in de basisschool zou moeten stellen.
De W- vragen:

•Wat staat er op dat zegel ?
•Wat is het verhaal ?
•Wie maakte deze initiaal ?
•Waar is deze initiaal gemaakt ?
•Uit welke periode is dit boek ?

Je hoeft tegenwoordig niet meer de deur uit om een leuke informatieve middag te hebben.
Via google was ik snel op de hoogte van een aantal wetenswaardigheden.

Weet je dat:

- de postzegel, uitgegeven in 2007, gewijd is aan de *Nationale Bibliotheek van Sélestat,* waar veel oude geschriften bewaard worden.
- op de postzegel een initiaal staat uit het vroegmiddeleeuwse boekwerk 'De wonderen van Sint Foy'.
- deze heilige in het jaar 303 op haar dertiende door de Romeinen werd vermoord vanwege haar christelijk geloof. Als engel zou ze aan veel mensen verschenen zijn en genezingen hebben verricht. Daar wordt in het boek over verteld.
- met de verschijning ervan Sainte Foy 500 jaar na haar dood echt bekend werd. Conques(volgende pagina)werd een bedevaartsoord.
- dit stadje een prachtige Romaanse kerk bezit en dat op een andere website in een zeer eenvoudige taal wordt uitgelegd wat de kenmerken van Romaanse kerken zijn.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Het wordt nog spannender als ik onderdelen van het verhaal herken. Enkele jaren geleden heb ik op een hete zomerdag in het stadje Conques rondgewandeld en in en rond de abdijkerk van Sainte Foy mooie foto's gemaakt. Nog eens even kijken in mijn eigen digitaal mapje "Vakanties".
Een van de leukste dingen in het leven is vragen stellen aan de wereld om je heen. Binnen het competentiegerichte onderwijs wordt aan studenten de ruimte gegeven keuzes te maken. Op zoek te gaan naar de eigen competenties en aanvullingen en verdiepingen daarvan.
De student moet in staat gesteld worden de bestaande competenties uit te breiden tijdens de opleiding. Op onze pabo doen we dat o.a. door het aanreiken van portfoliosuggesties. Bij het vak Schrijven/Handschriftontwikkeling gaat de student, naast het verplichte leerarrangement waarin vaardigheden en theorie aan de orde komen, volgend jaar ook zelf aan de slag om deze suggesties vorm te geven.

In het voorafgaande voorbeeld laat ik zien hoe je geraakt kunt worden door een eenvoudige waarneming. In elke klas en school kun je opvallende dingen opmerken. De student kan zich afvragen waarom leerkrachten en kinderen op deze manier handelen en reageren. Vragen die hij kan stellen aan de direct betrokkenen; aan de kinderen en de leerkrachten, aan de directie of aan de interne begeleider. Vragen die hij ook kan stellen tijdens de lessen aan de vakdocent of zijn mentor in de begeleidingsuren.
Vragen die je ook kunt stellen aan je computer, zoals ik in bovenstaand voorbeeld deed. Mogelijkheden te over, zou je zeggen.Je mag ervan uitgaan dat studenten geraakt worden door de dingen die ze tijdens stages, contacturen en gesprekken ervaren.

Maar ik geloof niet in de vanzelfsprekendheid dat ze deze ervaringen op een gestructureerde en talige manier kunnen omzetten. Dat is voor ons volwassenen vaak nog moeilijk. Hierbij is hulp nodig van alle bij dit leerconcept betrokken medewerkers. Hulp en ruimte. En deze moet ook geboden worden.

Ik hoop niet dat deze vorm van onderwijs verzandt in: "Dat zoek je zelf maar uit".

Hiernaast: Abdijkerk van Sainte Foy. Conques.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

12. Perkament.

In de Middeleeuwen werd perkament veel gebruikt om op te schrijven, omdat papyrus vochtgevoelig was en niet lang houdbaar in sommige delen van Europa.

Papier, dat minder gevoelig is, bestaat al vanaf de 14e eeuw, maar werd eerst als minderwaardig schrijfmateriaal beschouwd.

Voor het maken van perkament gebruikte men schapenhuiden (foto boven), maar ook huiden van runderen en geiten.
Perkament maken is een ingewikkeld procedé en daarom is het tegenwoordig nogal duur. Eerst legt men de huid in kalkwater, waarna haar en vleesresten zorgvuldig worden verwijderd. De huid wordt op een raamwerk gespannen en met een mes schraapt men de huid daarna opnieuw schoon. Om de huid te ontvetten wordt deze bestrooid met kalk en vervolgens gepolijst met puimsteen. Als de huid droog is wordt het vel op maat gesneden. Dit procede levert een stevig, soepel, goed beschrijfbaar en uitstekend houdbaar materiaal op.
Perkament is naar Pergamon genoemd; de huidige naam is Bergama. Het is de hoofdstad van het gelijknamige district in de Turkse provincie Izmir. Al omstreeks 2700 v.Chr., lang voor de stichting van Pergamon, werd in Egypte geschreven op geprepareerde huiden, een werkwijze die overal in het Midden-Oosten werd nagevolgd. Het meest gebruikte schrijfmateriaal in Egypte was echter papyrus. Pergamon groeide binnen enkele generaties uit tot de hoofdstad van een machtig rijk. De stad bezat een omvangrijke bibliotheek; de traditie wil dat toen de farao's in Egypte van de bibliotheek in Pergamon hoorden, zij de uitvoer van papyrus verboden, om zo de concurrent door materiaalgebrek uit te schakelen. Pergamon zou daarop noodgedwongen zijn heil hebben gezocht in de productie van perkament en zo zijn naam hebben vereeuwigd. De bekende Engelse historicus Richard Johnson toonde in 1970 aan dat dit verhaal niet waar is. Hij stelde dat het gebrek aan papyrus het gevolg was van de oorlog tussen Egypte en Syrie. Door de stagnerende aanvoer moest men omzien naar andere schrijfmaterialen. Of het nu een culturele of een strategische boycot is geweest, Pergamon ontwikkelde zich tot producent, exporteur en uiteindelijk naamgever van het perkament.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Perkamentje.

Bij het opruimen van mijn oude cursusklappers kom ik het perkamentje (hierboven) tegen, dat collega Trudie Demoed me lang geleden stuurde. Keurig opgeborgen in een hoesje van de derde les Kalligrafie.
Astrid Scholten en Trudie hadden een weekend bij ons gelogeerd, omdat de "Zuiderlingen" aan de beurt waren om een cursus te organiseren. We hadden Fons van der Linden uitgenodigd voor een weekend *Letters maken*, zoals hij dat noemde. Jo van de Pavert,Toon Janssen, Harmen Hettinga en Coby van Driel waren er ook bij en Theo Wintels tekende voor de organisatie in zijn Technische School in Maastricht.
Fons van der Linden stond in de belangstelling, omdat in 1983 zijn boek "Over Letters & schrift" was verschenen.
Kalligrafie is meer dan alleen maar letters maken stond in het Limburgs Dagblad op 28 februari 1984. Een paginagroot artikel werd aan dit kalligrafieweekend gewijd en kranten hadden toen nog een groot bladformaat.
Ik hou het bedankje van Trudie stil tussen mijn vingers. Gelegenheidskalligrafie op een klein stukje perkament. Twee namen, verbonden met een gouden kapitaal M. Daarna nog twee woorden; eenvoudiger kan het niet, maar wel heel mooi. Ik heb het bedankje een kwarteeuw niet meer gezien. Als een oude foto laat ik het nu door mijn handen gaan. De energie van de maker komt me vanuit de dierenhuid tegemoet. Kalligrafie is meer dan letters maken; is meer dan letters maken voor een gelegenheid. Kalligrafie is een gevoel, gevat in letters, streken en kleuren. Is ambachtelijkheid en kunst tegelijkertijd.

's Ochtends aan het ontbijt vraag ik aan Marije of ze *mijn* perkamentje gezien heeft.
"Ik had het in mijn boek gestopt toen ik ging slapen", zei ze.
Ik was het weer even kwijt.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Loden inktpot met ganzenveer.

Na bewerking van de ganzenveer is het een excellente kalligrafiepen.

13. Ganzenveer.

Een ganzenveer is gemaakt van de slagpen van een gans of een andere grote vogel.
De komst van de ganzenveer, rond het jaar 700, verdrong de rietpen die tot dan gebruikt werd. De veer werd op de juiste wijze bewerkt en in de inkt gedoopt, waardoor deze zich volzoog met inkt en ermee geschreven kon worden. Door de komst van de metalen pen is het gebruik van de ganzenveer voor gewoon schrijven verdwenen, maar in de kalligrafie wordt de ganzenveer nog altijd superieur geacht aan metalen pennen. (zie foto)
Voor de ganzenveer werden in de lente de buitenste vijf slagpennen van levende vogels genomen. Men gaf de voorkeur aan de veren van de linker vleugel, omdat zij een buiging hebben die voor rechtshandige schrijvers naar buiten, van de schrijver af, gericht is. De meest gebruikelijke pennen waren van ganzenveren, maar betere waren van zwanen, die door hun schaarste duurder waren. Voor het trekken van dunne lijnen werden pennen van een kraai gebruikt.
Voor men met de veer kon schrijven moest deze op de juiste wijze bewerkt worden. De veer werd schuin aangesneden en men verwijderde het merg , waarna de veer gehard moest worden. De pen werd zolang in water geweekt totdat deze er glanzend wit uitzag.
Voor het eigenlijke harden werd het ingeweekte gedeelte in een houder met heet zand van de juiste temperatuur gestoken tot de punt doorschijnend werd. Het zand moest zo heet zijn dat de pen wel siste, maar niet barstte. Tot slot werd de bovenste huidlaag van de pen gekrabd, waarna de pen gesneden kon worden.

Zo liet ik het versnijden van een ganzenveer zien via het videofilmpje van Donald Jackson. Niks mis mee, maar ik gaf daarbij ook aan dat de veren van de schacht werden verwijderd, omdat dit voor de schrijver lastig bij het schrijven kon zijn. Daarbij liet ik steeds een voorbeeld van een ganzenveer zien die ik zelf had gemaakt. Hoe kwam ik aan deze wijsheid?

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Schrijven met de ganzenveer bij de workshop van Peter Thornton. Zie ook p.104

Met of zonder baard ?

Jarenlang vertel je soms met verve wijsheden, die achteraf gezien maar ten dele of helemaal niet waar blijken te zijn.
Een kwarteeuw lang probeerde ik met ganzenveer, koehoorn en perkament een beeld van het schrift in de Middeleeuwen voor pabostudenten neer te zetten. De attributen liegen niet, maar het verhaal dat ik vertelde was maar ten dele waar.

Na het behalen van de akte MO-Schoonschrijven eind jaren zestig was er een grote behoefte tot verdere verdieping van de opgedane kennis. Er waren maar weinig boeken voorhanden en je moest de oceaan oversteken om je kennis en vaardigheden te vergroten. Met een klein clubje, op dit moment de senioren-schrijvers, nodigden we bekende kalligrafen uit in Nederland. Eén ervan was Peter Thornton, een excentrieke en aimabele Engelse kalligraaf. Hij leerde ons niet alleen andere alfabetten schrijven, maar liet ook zien hoe je dat met een coitpen kon doen. Op pagina 103 van dit boek een alfabet , gemaakt met een dergelijke pen. Ik kreeg het fraaie voorbeeld van hem cadeau. Het heeft jarenlang op mijn studeerkamer gehangen.
Tijdens de introductie van zijn workshop moesten we zelf een ganzenveer prepareren en versnijden. Afharden in kokend zand. En de baard van de veer moest eraf, zei hij. Naar Middeleeuws gebruik.(foto hierboven) In populaire films zie je dat met een gehele veer geschreven wordt. “But that’s Hollywood, Martin, you know”. Ik nam het voor zoete koek aan en heb het vele jaren daarna aan mijn studenten doorverteld.

Toen we in de herfst van 2008 in het mooie overzichtelijke Frans Halsmuseum waren,heb ik er bij deze portretschilder nog eens extra op gelet. Op de schilderijen kun je zien dat men in de zeventiende eeuw schreef met een ganzenveer met en zonder baard.
Op het schilderij *'Regentessen van een Oudemannenhuis te Haarlem* '(1664) van deze bekende Haarlemse schilder werd de lei beschreven met een blok krijt in plaats van een griffel. Het sponsje was aan de lei vastgemaakt met een touwtje. In mijn beleving zat het sponsje altijd in een uitgespaard rondje in de griffeldoos. Zo kunnen beelden veranderen. Het loont om af en toe eens een museum binnen te lopen of kinderen en studenten te confronteren met museale stukken.

Je komt er niet alleen op andere, maar vaak ook op betere gedachten.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

14. Het Gotisch schrift.

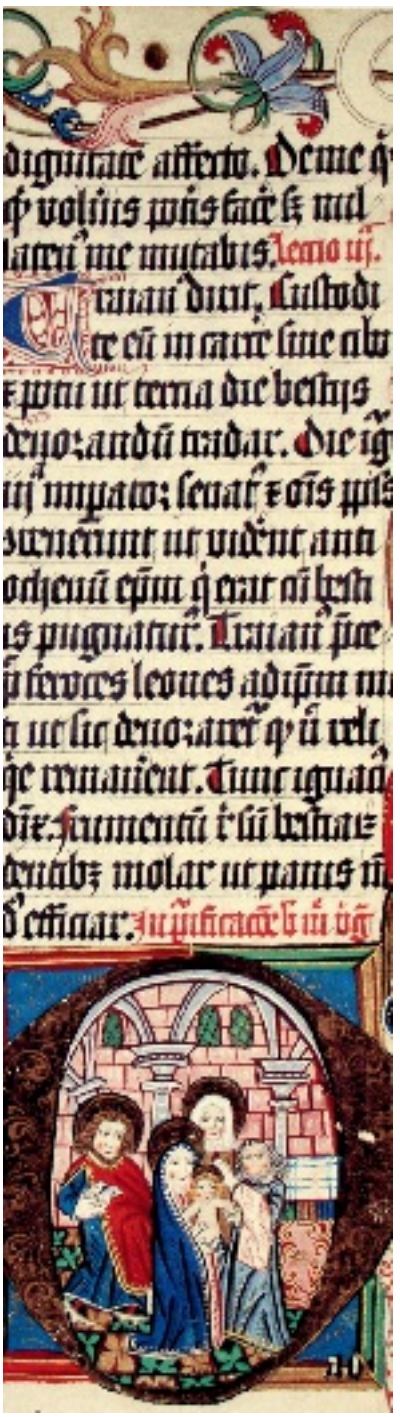

De Textura werd vooral in Noordelijk Europa gebruikt

Zoals ik hiervoor al aangaf werd het ronde schrift uit de Karolingische periode geleidelijk aan vervangen door het hoekige en smalle schrift van de Gotiek.
Het gotische schrift werd vanaf de 11e en 12e eeuw gebruikt in het Noordwesten van Europa. In Zuid-Europa schreef men de Rotunda; een rondgotisch schrift.
In de gotische periode bouwde men ranke kerken met hoekige bogen en smalle ramen. Deze kenmerkende vormen vinden we ook terug in het gotische schrift.
Het schrift kent weinig witruimte; de streken staan dicht op elkaar en het geheel vertoont een sterk verticaal karakter. Vanwege deze eigenschappen noemt men de gotische letter in Engeland ”black letter”.
Dit schrift wordt ook wel *Fractura* of *Textura* genoemd.
Fractura betekent breuk in het Latijn. Het gebroken karakter van het schrift komt het best tot uitdrukking wanneer je het woord minimum schrijft.
Het valt dan op dat het woord, zonder de plaatsing van de punten, moeilijk te lezen is. Dat is vaak een bezwaar bij gotisch schrift. In de Middeleeuwen was dat niet zo’n probleem; de paar mensen die toen konden lezen, waren vertrouwd met de teksten.
Men noemde dit schrift ook *Textura*, omdat het veel lijkt op een weefsel. Het Latijnse “textum”, wat geweven betekent, komt ook voor in de woorden textiel en tekst.
Textura is de bekendste gotische schriftvorm. In de 13e en 14e eeuw werden nog andere soorten gotisch schrift ontwikkeld:

- De Rotunda werd gebruikt in Italië en Spanje.
- De Bastarda, in Duitsland Schwabacher genoemd, is een mengvorm van een vloeiend gotisch handschrift en de Textura. Deze vorm is ontstaan in Parijs in de 14e eeuw onder invloed van de Barok.
- De Fractura, een gotisch barokschrift, wordt ook nu nog als drukletter gebruikt. Dit zwierige schrift ontstond in de late Middeleeuwen.

In 1455 maakte Johannes Gutenberg de eerste gedrukte bijbel in een gotisch lettertype. De letter van zijn tijd.Het is een groot boek met meer dan 1200 pagina’s in twee aparte delen. Daarmee werd het einde van de geschreven letter ingeluid, zo dachten velen. Maar de gotische letter werd in de Renaissance vervangen door het Italic schrift; een schuin schrift, dat sneller geschreven kon worden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Kleine passie voor Albrecht Dürer.

In de Kerstvakantie bezocht ik de tentoonstelling *"Albrecht Dürer, Apelles des schwarz weiss".*
Albrecht Dürer, een van de belangrijkste kunstenaars uit de Renaissance, werd door tijdgenoten de tweede Apelles genoemd. Apelles was de hofschilder van Alexander de Grootte en bijzonder geroemd in de Antieke wereld. De Humanist Erasmus ging in zijn vergelijking nog verder door te stellen dat Dürer in zwarte lijnen meer kon uitdrukken dan Apelles in kleur. In het Suermondt- Ludwig- Museum in Aken waren ongeveer negentig werken te bewonderen; allen houtsneden en kopergravures.
De tentoonstelling was opgebouwd rondom drie thema's; de Apocalyps, het Leven van Maria en de Kleine Passie. Deze thema's die als boeken door Dürer werden uitgegeven laten het buitengewone innovatieve talent van deze veelzijdige kunstenaar zien. Vooral de kopergravures zijn van een bijna ongeëvenaard vakmanschap. Op de terugreis realiseerde ik me dat ik meer met deze Dürer te maken heb gehad. Ik wist alleen niet hoe en wanneer.
Thuis grijp ik bijna automatisch het boek *100 Alfabetten voor de Kalligraaf* uit mijn boekenkast. Hier zie ik weer de gotische alfabetten van Dürer terug.
Opvallend is een mechanische constructie van de gotische letter. (zie foto beneden) Een poging om de vorm van de letter tot in detail te beschrijven. Er zijn weinig beeldende kunstenaars, die zich zo indringend met letters hebben beziggehouden. De boekdrukkunst was al uitgevonden en de meeste boeken werden in Dürers tijd in een gotische letter gedrukt. Toch had de kunstenaar behoefte om al in die tijd nieuwe letters te ontwerpen.

Albrecht Durer: zelfportret

In 1987 kreeg ik deze 'strenge' letters onder ogen; wekenlang heb ik ze met een zacht timmermanspotlood geoefend om me de systematiek ervan eigen te maken. De mathematische constructies die Dürer aan de gotische letter toevoegt laten nog beter het verband tussen de letters zien. Het was goed enige tijd zijn leerling te zijn. Daarna heb ik zijn werkwijze weer verlaten, maar hij heeft ongetwijfeld zijn sporen achtergelaten. Bij de samenstelling van *Leren kalligraferen* (van Eerd & Keulen, 2001) heb ik ook geprobeerd systematiek in letters en letteronderdelen te brengen. Samenhang in woorden en zinnen te creëren en de beginnende kalligraaf duidelijk te maken dat vorm, beweging en ruimteverdeling basale elementen in het schrift zijn. Onbewust heb ik me door Dürer laten inspireren.

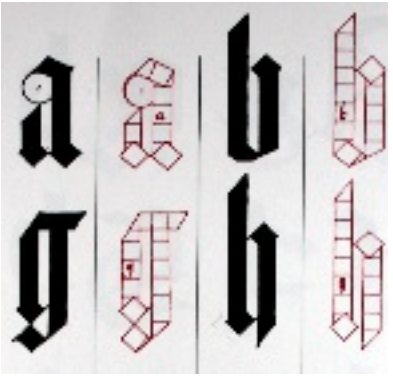

De systematiek van Dürers gotische lettervormen

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Je staat altijd op de schouders van je voorgangers. En in dit geval niet op de minste.
Staande voor mijn boekenkast merk ik ook een biografie van Dürer op, perfect gedrukt in een Schwabacher lettertype en voorzien van afbeeldingen die ik enkele uren geleden in Aken in het echt heb gezien. Laten we musea behouden, want echte kunstwerken hebben veel meer uitstraling dan de afbeeldingen in boeken. Het boek dat ik ter hand neem heb ik tien jaar geleden cadeau gekregen van mijn vriend Leo. Hij vond dat het beter in mijn boekenkast paste dan de zijne. Toeval ?
Tot mijn verbazing vallen zo een aantal puzzelstukjes die ik vergeten was weer in elkaar. Het verleden komt weer tot leven.

Foto rechts: Tussen 1452 en 1455 maakte Johannes Gutenberg in Mainz de eerste gedrukte bijbel in een gotisch lettertype. De letter van zijn tijd.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Kijk op schrift

pletos: Verba sapientiū sicut stimuli: et quasi clauī in altū defixi: que per magistroꝝ cōsiliū data sunt a pastore vno. Hijs ampliꝰ fili mi ne requiras. Faciendi plures libros nullꝰ est finis: frequensq; meditatio carnis afflictio est. Finem loquendi pariter omnes audiamus. Deū time: ⁊ mādata eiꝰ obserua. Hoc est omnis homo: Cuncta q̄ fiūt adducet deus in iudicium pro omni errato: siue bonum siue malum sit.

Explicit liber primus Cantica cā.

Osculet me osculo oris sui. Quia meliora sunt vbera tua vino: fragrātia vnguētis optimis: Oleū effusum nomē tuū: ideo adolescentule dilexerūt te: Trahe me post te. Curremus in odore vnguentorū tuoꝝ. Introduxit me rex in cellaria sua: Exultabimus et letabimur in te: memores vberū tuoꝝ super vinū: Recti diligūt te. Nigra sū sed formosa filie iherusalē: sicut tabernacula cedar: sicut pelles salomonis: Nolite me considerare q̄ fusca sim: qā decoloravit me sol: Filij matris mee pugnauerūt cōtra me: posuerūt me custodē vineis. Vineā meam nō custodiui: Indica michi quē diligit aīa mea: vbi pascas vbi cubes ī meridie: ne vagari incipiā post greges sodaliū tuoꝝ: Si ignoras te o pulcerima inter mulieres: egredere ⁊ abi post vestigia gregū: ⁊ pasce hedos tuos iuxta tabernacula pastoꝝ: Equitatui meo ī curribus pharaonis assimilaui te amica mea: Pulcre sunt gene tue sicut turturis: colluū tuū sicut monilia: Murenulas aureas faciemus tibi: vermiculatas argēto. Cū esset rex ī accubitu suo: nardꝰ mea dedit odorē suū. Fasciculꝰ mirre dilectꝰ meꝰ michi: inter vbera mea cōmorabit: Botrus cipri dilectꝰ meus michi: in vineis engaddi: Ecce tu pulcra es amica mea: ecce tu pulcra: oculi tui columbe. Ecce tu pulcer es dilecte mi et decorꝰ: Lectulꝰ noster floridꝰ: tigna domoꝝ nostraꝝ cedrina: laquearia nostra cypressina.

Ego flos campi: et lilū conuallium. Sicut lilū inter spinas: sic amica mea inter filias: Sicut malus inter ligna siluaꝝ: sic dilectꝰ meꝰ inter filios. Sub vmbra illius quem desideraueram sedi: et fructus eiꝰ dulcis gutturi meo: Introduxit me rex ī cellā vinariā: ordinauit in me caritatem. Fulcite me floribus: stipate me malis: quia amore langueo: Leua eiꝰ sub capite meo: ⁊ dextera illius amplexabit me: Adiuro vos filie iherusalem per capreas cervosq; campoꝝ: ne suscitetis neq; vigilare faciatis dilectā: quoadusq; ipsa velit. Vox dilecti mei: Ecce iste venit saliens in montibus: transiliēs colles: Similis est dilectꝰ meꝰ capree hynuloq; cervorū: Ecce ipse stat post parietē nostrū: respiciēs per fenestras: prospiciēs per cancellos: En dilectus meus loquitur michi: Surge propera amica mea: columba mea: formosa mea ⁊ veni. Iam enim hiems transijt: imber abijt et recessit. Flores apparuerunt in terra: tps putationis aduenit. Vox turturis audita est in terra nra: ficus protulit grossos suos: vinee florentes dederūt odorē suū. Surge propera amica mea speciosa et veni: columba mea in foraminibus petre in cauerna maceriē. Ostende michi faciē tuā: sonet vox tua ī auribus meis: Vox enim tua dulcis: et facies tua decora. Capite nobis vulpes parvulas: que

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

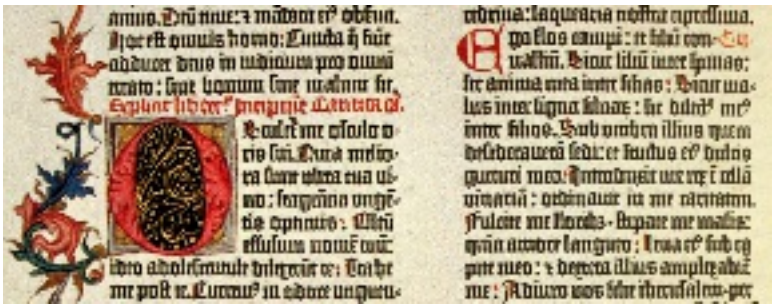

Gutenberg (1398-1468) ***Detail van de Bijbel van Gutenberg.***

15. Boekdrukkunst en schrijven.

Tot aan de uitvinding van de boekdrukkunst waren lezen en schrijven één. In de Middel eeuwen schreven monniken met engelengeduld de teksten met een ganzenveer op perkament; vooral bijbels en gebedenboeken ontstonden in deze periode. Verschillende lettertypes werden hiervoor gebruikt. De gedrukte boeken maakten aanvankelijk nog gebruik van de schrijfletter. Zo werd de bijbel, die Gutenberg in de vijftiende eeuw maakte, geheel in gotisch schrift gedrukt.(pag. 43) Begrijpelijk, want ze kenden nog niet de drukletter die we tegenwoordig op onze computer gebruiken.In de humanistische periode na de Middeleeuwen namen cultuur en wetenschap een grote vlucht. Men ontworstelde zich aan de enge begrenzingen van de vorige periode. De behoefte aan gedrukte teksten nam toe, omdat meer mensen in staat werden gesteld te lezen en te schrijven. Vanuit de humanistische minuskel ontstond het huidige drukletter type. Men wilde ook sneller gaan schrijven; de humanistische minuskel kreeg een schuine cursieve vorm. Een nieuwe letter was geboren, de humanistische cursief, ook wel Italic genoemd, vanwege het geboorteland Italië. Deze elegante schriftvorm (hoofdstuk 15) is de basis van ons huidige schrift. Terwijl de drukletter ongeveer hetzelfde gebleven is sinds zijn ontstaan, heeft de schrijfletter diverse veranderingen ondergaan.In de Middeleeuwen werden achtereenvolgens de Karolingische minuskel, unciaalschrift en gotisch schrift gebruikt voor het vervaardigen van boeken.
Ook de humanistische minuskel en de -cursief schreef men met de brede pen. Met de introductie van de stalen spitse pennen verdween de ganzenveer, met als gevolg dat het fraaie bandschrift werd omgezet in zwelschrift of dik-dunschrift.
De oudere lezers en ook ikzelf hebben nog leren schrijven met een kroontjespen. Tegenwoordig beschouwt men dit schrift, dat in Engeland Copperplate wordt genoemd,als een kalligrafisch lettertype. In onze tijd was het gewoon schoolschrift. Op dit moment leren de kinderen op school twee lettertypes; de drukletter om te leren lezen en een lopend handschrift om te leren schrijven. Misschien komt in de toekomst hierin verandering en gaan we net als vóór de uitvinding van de boekdrukkunst één lettertype gebruiken: de drukletter.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Het katholieke leesplankje van Hoogeveen

In het museum ligt de waarheid.

In juni 2008 bezocht ik het schoolmuseum in Yper (West-Vlaanderen).
De mevrouw aan de receptie had al gauw in de gaten dat ik in het onderwijs ”zat” en het leverde me een gratis toegangs-bewijs op.

Eind juli 2008 was ik in het kleine en mooie onderwijsmuseum ”Educatorium” in Ootmarsum.

Natuurlijk moeten deze schoolmusea de oude schoolbankjes, de halfvolle inktflessen en de bekende leesplankjes van Ot en Sien laten zien. Daar komen de mensen voor.
Maar het leuke van het laatste museum is, dat het twee onderwerpen heeft uitvergroot. Het leesonderwijs van de twintigste eeuw met de methodes van Hoogeveen en Veilig leren lezen en de schoolplaten van Isings, Jetses, Koekoek en de minder bekende Van Lummel. In de vorige eeuw hebben veel kinderen leren lezen met de hierboven genoemde twee methodes.

Uit de verzameling leesplankjes en de getoonde boekjes is duidelijk te zien dat katholieke en protestante leerkrachten met verschillende varianten van deze methodieken werkten. Het katholieke leesplankje begon met aap- roos- zeef en het protestante met aap-noot- mies. “Zo leren lezen” stond op de kaft van de katholieke- en “Veilig leren lezen” op de protestantse versie. In 1975 gaf ik in de lagere school, waarop ik als kind heb leren lezen en schrijven, als pedagoog mijn eerste lezing.
Over ouderparticipatie, destijds een actueel onderwerp. Als dank kreeg ik van de directeur een leesplankje van Hoogeveen cadeau.
Een katholiek leesplankje, want ik zat vroeger op een katholieke jongensschool.
Nu, 33 jaar later, zag ik het plankje temidden van 12 andere leesplankjes.
Als ik mijn aap- roos- zeef- plankje aan de pabostudenten laat zien als inleiding op de huidige lees- schrijfmethodes en ik vertel het bovenstaande verhaal, dan kijken ze me “ongelovig”aan.
Als ik daarna ook nog vertel dat er op dit moment 20 schrijfmethodes op de markt zijn, dan wordt mijn verhaal nog ongeloofwaardiger. Maar in het museum ligt de waarheid.
Hoewel ik in het verleden zelf een bijdrage heb geleverd aan deze pluriformiteit van schrijfmethodieken, verzucht ik nu op een zonnig terrasje in Ootmarsum:

”Gekker moet het niet worden!!!”

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

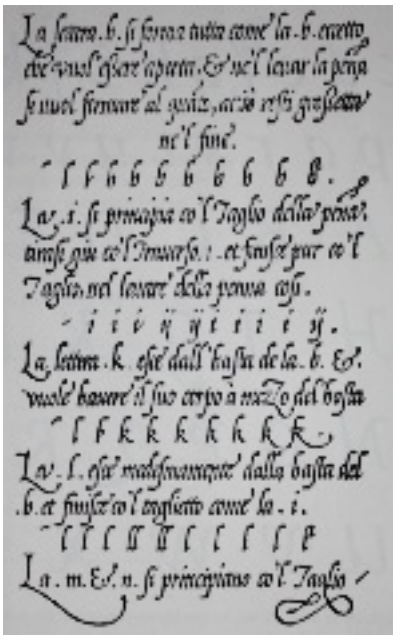

Pagina uit het leerboek van Palatino.

Een cursus Italic schrift.

16. Het Italic schrift.

Met de herbezinning op de klassieke kunst en cultuur in de 14e en 15e eeuw in Italië groeide de behoefte aan boeken. Veel wetenschappers en kunstenaars bestudeerden de klassieke Griekse en Latijnse literatuur en voor een vlotte verspreiding werden veel werken vertaald en gekopieerd. In Italië gebruikte men hiervoor een nieuwe schriftvorm, de Italic- of humanistische cursief.
Omdat dit schrift zich goed leent om snel te schrijven, werd het erg populair bij de pauselijke kanselarij, waar veel gekopieerd moest worden. Deze schriftvorm wordt daarom ook wel "cancellaresca" genoemd.
Door zijn uiterlijk kon dit schrift zowel gebruikt worden als handschrift voor dagelijks gebruik als formeel kalligrafisch schrift.
De schuine vorm van de humanistische cursief ontwikkelde zich dan ook in de 15e en 16e eeuw tot een praktisch en vlot te schrijven schrift. Aanvankelijk werd het alleen in Italië toegepast, vandaar de naam Italic. In de noordelijke landen schreef men in die tijd nog met de gotische letter.

Na de uitvinding van de boekdrukkunst werd de humanistische cursief op grote schaal verspreid met schriftvoorbeelden van o.a. Ludovico degli Arrighi en Giovambattista Palatino. (foto boven) Per land en streek ontwikkelden zich allerlei varianten van dit schrift.
De Vlaamse cartograaf en kalligraaf Gerard Mercator gaf in 1540 een schrijfboek uit, *Literam latinarum quas Italicas, corsoriasque vocat, scribendarum ratio.* Deze methode werd in de Lage Landen veel gebruikt en ook nu nog zijn er in Nederland aanhangers van deze geleerde kalligraaf. Er is een Vereniging naar hem genoemd met beoefenaren van het Italic schrift.
Schriftdeskundige Fons van der Linden schrijft over de cancellaresca:"Deze informele humanistische cursief is een schriftuurlijke creatie van de hoogste orde".

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Italic, een elegant handschrift.

“Zeg Martin, zullen wij samen een kalligrafieboek maken?”, vroeg Corrie van Eerd me tijdens een weekendstage van de kalligrafe Carina Meister in 1988. Omdat ik Corrie nauwelijks kende, keek ik verbaasd op van mijn werk en kon toen niet vermoeden dat dit het begin was van een langdurige en prettige samenwerking op schrijfgebied. We waren allebei leraar op een Pabo en wilden een cursus construeren, die voor studenten geschikt was. Tijdens het maken van het boek kwamen we er achter dat deze cursorische leergang ook door een bredere doelgroep te gebruiken was. Kinderen en volwassenen konden er veel van leren, zo werd later duidelijk. Aanvankelijk wilden we alleen een cursus Italic maken, maar tijdens de conceptualisering bleek al gauw dat dit aanbod wat te mager zou zijn voor de beginnende kalligraaf. Met veel enthousiasme maakten we in een jaar tijd drie cursussen die door Cantecleer in 1989 afzonderlijk werden uitgegeven en in 2001 in één boek zijn samengebracht.

Kalligrafiedocenten stellen zich de vraag met welk alfabet je het beste kunt beginnen als je nog helemaal niets van kalligrafie weet. In de kalligrafieboeken die ik heb verzameld, wordt deze vraag verschillend beantwoord. Sommige schrijvers vinden dat je met de Romeinse kapitalen moet beginnen. Onze hoofdletters dus. Maar dan wel met potlood of viltstift. Zelf hou ik er meer van om direct met de brede pen te beginnen en eerst basisprincipes als letterhoogte, penstand en hellingshoek te introduceren. Ik geef er de voorkeur aan meteen te beginnen met het Italic schrift. Deze elegante schriftvorm vinden kinderen en volwassenen mooi en bovendien lijkt deze het meeste op het aangeleerde en dus bekende handschrift van de basisschool. Ook op de Pabo werd deze vorm in de kalligrafielessen gebruikt. In ieder geval in de Pabo’ s in Eindhoven en Sittard, waar wij lesgaven. We legden de beginnende kalligraaf een drieluik voor, waaruit deze zelf een keuze kon maken. Uit de verkoopcijfers konden we de volgende jaren zien waar de meeste belangstelling van de gebruiker naar uitging. Deze week niet af van onze vooronder-stellingen. Van Italic werden de meeste boekjes verkocht, daarna Gotisch schrift en er was veel minder belangstelling voor de Humanistische minuskel. Natuurlijk rechtvaardigen verkoopcijfers nooit bepaalde didactische keuzes, maar je kunt ze ook niet naast je neerleggen.
Tijdens het samenstellen van de cursussen zat onze zoon Laurens op de basisschool. Hij gaf aan dat hij ook graag wilde kalligraferen. Op de vraag met welk boek hij het beste kon beginnen antwoordde ik vrij laconiek: “In de boekenkast staan er meer dan vijftig. Kies er zelf maar eentje uit”. Hij liep naar de kast en koos niet het boek dat zijn eigen vader had gemaakt, maar nam het dunste en slechtste boek eruit. Hij heeft er mooi mee leren schrijven. En ik vind in alle eerlijkheid dat hij er een elegant Italic handschrift aan heeft overgehouden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Gerard Mercator op de kaart gezet.

Na de lange strenge winter ben je weer blij als je naar buiten kunt.
Bijna net zo blij als de koeien in de wei.
Zuid- Limburg is mooi in de lente, maar bij het eerste fietstochtje in de paasweek van 2012 geven we er de voorkeur aan om eerst nog braaf in het ons omringende vlakke land van België en Duitsland te fietsen.
Het Duitse stadje Gangelt is meestal de eerste halteplaats, maar nu is het te koud om op een terras te zitten. We besluiten om door te rijden over geasfalteerde fietspaden en ontdekken midden in het veld een monument van Mercator. Dat verwacht je niet tussen de kale akkers. Ter gelegenheid van de vijfhonderdste geboortedag van deze bekende cartograaf heeft de stad Gangelt hier een nieuw "Denkmal" geplaatst. Het is een monument in de vorm van een wereldbol. Deze staat op een kruispunt van twee meridianen, de 51ste noorderbreedte graad en de 6de oosterlengte graad.

Evangeliarium van Susteren

De landkaarttekenaar Gerardus Mercator wordt in 1512 als Gerard de Cremer in Rupelmonde ten zuidwesten van Antwerpen geboren. Ten tijde van de geboorte van Gerard bezoeken zijn ouders de rijke oom Gijsbrecht in België, maar wonen in Gangelt. Het is deze oom die zijn jonge Duitse neef laat studeren in Den Bosch en daarna aan de universiteit van Leuven. Hier specialiseert hij zich in de geografie en de kosmografie. Na zijn studie- en leertijd vestigt Mercator zich als zelfstandig instrumentenbouwer en krijgt hij als geograaf en globebouwer belangrijke opdrachten van Karel V en de hertog van Jülich-Kleve-Berg.
In 1552 gaat hij met zijn vrouw en zijn zes kinderen in Duisburg wonen. In het jaar 1541 vervaardigt Mercator zijn eerste globe en in 1554 de eerste kaart van Europa. In 1569 maakt hij de wereldkaart, die wereldberoemd wordt. Met zijn zogenaamde cilinderprojectie kan Mercator de vlakken van een kogelvormige globe perfect op een vlakke kaart afbeelden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Hij sterft in 1594 in Duisburg en is daar in de Salvatorkerk begraven.
Wist je dat:
* Mercator de Latijnse vertaling is van De Cremer, de eigenlijke naam van de familie.
* Mercator een boek schreef over het gebruik van het Italic schrift. Het heet ***Literarum latinarum, quas italicas, cursoriasque vocant, scribendarum ratio*.**

De namen op de landkaarten van Mercator zijn geschreven in het Italic schrift en dat hij dit schrift uitmuntend beheerste is hierboven goed te zien. in Nederland is een handschriftvereniging naar Mercator genoemd.

Nadat we een aantal kleine Duitse dorpjes zijn gepasseerd, rijden we bij Susteren weer Nederland binnen. Een bezoek aan de voormalige abdijkerk, nu de Sint Amelberga-basiliek geheten en één van de belangrijkste voorbeelden van de Romaanse architectuur in Nederland, is een bezoek meer dan waard. Als ik in de crypte van de basiliek het Evangeliarium van Susteren (vorige pagina) bekijk, herinner ik me dat Henk Demoed daar in Scriptores (Nederlands-Vlaamse Vereniging voor kalligrafie, typografie en letterkunst.) een mooi artikel over schreef. Alweer achttien jaar geleden.
En dan fietsen we naar Sittard waar we op de markt een heerlijke kop koffie drinken.
Nooit geweten dat in onze directe omgeving zoveel belangrijke culturele gegevens aanwezig zijn. 2012.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

17. Het potlood.

De meeste mensen zijn tijdens hun eerste schrijflessen op de basisschool vertrouwd geraakt met dat zeskantige stukje hout met een zwarte stift erin. Een eenvoudig en zeer doelmatig schrijfinstrument; het potlood. Er zijn veel soorten potloden. Zeskantige,driekantige en ovale potloden. Geverfde en ongeverfde potloden. Potloden met een harde en zachte punt. Potloden met en zonder gummetje. Zwarte, witte en kleurpot-loden. De rood- en blauwpotloden, passerpotloden en vulpotloden. En een betrouwbare politieke keuze maak je met een rood stempotlood.De Romeinen kenden al een soort potlood. Voor wastafels waren zij niet geschikt, maar bij de liniering van perkament en papyrus gebruikte men een loden stift. Lood, tin en zilver werden in de late Middel-eeuwen gebruikt om schetsen en notities te maken. In Engeland en Duitsland gebruikte men in het midden van de 16e eeuw reeds grafiet om schrijfgereedschap te maken.

Grafiet kraste te veel op het papier en het duurde nog een paar eeuwen voordat de ideale samenstelling was gevonden. De Franse schilder Nicolas-Jacques Conté ontwikkelde in 1790 een procedure, die nu nog gebruikt wordt. Hij vermengde grafiet met klei en daarmee was het ideale potlood geboren. In januari 1795 verkreeg hij patent op zijn uitvinding. Samen met zijn broer opende hij een potloodfabriek. Contépotloden zijn een begrip in de hele wereld. Op de meeste potloden staat een code. In Europa bestaat deze uit een letter en een cijfer. H staat voor hard en B voor zacht. Het cijfer geeft de gradatie aan. Hoe hoger het cijfer hoe harder of zachter het potlood is. Het meest gebruikte soort is het HB-potlood dat een gemiddelde hardheid heeft. Amerikanen gebruiken alleen een cijfercodering op hun potloden. Hieronder een vergelijkende tabel;

Amerikaans	#0	#1	#2	#2,5	#3	#4
Europees	2B	B	HB	F	H	2H

De bereiding van kleurpotloden wijkt nauwelijks af van de procedure van Conté. De stift bevat wel klei (porseleinaarde), maar geen grafiet. Een mengsel van kleurstoffen, pigmenten en bindmiddelen zorgt voor de juiste kleur. Hoe fijner het pigmentpoeder is, des te intenser de kleur. Potloden gaan lang mee. Met één potlood kun je een lijn van ongeveer vijfentwintig kilometer trekken.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Spacepen en timmermanspotlood.

Trots liet ik aan de klas mijn *Fischer Space Pen* zien. De pen die de eerste astronauten bij hun avontuurlijke missie naar de maan gebruikten. Ook bekend als de AG7-Astronautpen; een pen die onder alle omstandigheden schrijft, ook bij gewichtloosheid. Het antwoord van de Russen op deze Amerikaanse ruimtevaartnoviteit was even simpel als lachwekkend: "Wij gebruiken gewoon potloden in de ruimte"!!!
De anekdote die ik steeds vertelde om aan te geven hoe tijdloos een potlood is. Mits aangepunt, schrijft deze altijd en overal.
Ik hou van simpele instrumenten; ook elastiekjes en wasknijpers zijn zulke dingen. De eerste tekeningen worden vaak met een potlood gemaakt en als kinderen in groep 2 en 3 van de basisschool leren schrijven gebruiken ze hetzelfde stokje.
Je mag fouten maken met dit pedagogisch schrijfmiddel; een snelle veeg met een gummetje bereidt het kind voor op een nieuwe start.

Alsof je met een computer werkt. Maar naast de didactische waarde in de onderbouw is dit schrijfapparaat ook goed te gebruiken in de bovenbouw. Eenvoudige kalligrafie is snel aan te leren met een tweeling- en een timmermanspotlood.
Nooit heb ik de basisprincipes van kalligrafie beter kunnen uitleggen dan met het tweelingpotlood. Het kost even wat voorbereiding om 50 potloden paarsgewijs met elastiekjes met elkaar te verbinden, maar dan heb je ook 25 eenvoudige kalligrafie"pennen", die een duidelijke uitleg van de penstand achterlaten.
Het timmermanspotlood gebruikte ik meestal daarna om woorden als klooster en kasteel te schrijven of initialen en monogrammen te maken. Een timmermanspotlood is overigens een aardig ding op zichzelf. Waarom is deze zo lang en ovaalvormig? Het meest voor de hand liggende antwoord is dat je dit instrument tijdens het werk makkelijk achter je oor kunt steken.

Maar Job, deeltijdstudent en zelf timmerman, vond dat onzin. Volgens zijn mening had de beitelvorming punt een technische functie in de bouw. Verder vertelde hij dat er ook driekante timmermanspotloden bestonden. We dachten dat hij ons in de maling nam, maar de volgende les bracht deze ruwe bolster een echt exemplaar (foto) mee.

"Hier meneer, mag je houden. Voor je verzameling".

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Matitatojo.

Ooit van een matitatojo gehoord?
Het is de naam van een schrijfinstrument dat ik nog nooit gezien had. Ik zag de matitatojo liggen in de vitrine van een antiekwinkeltje in Orange. Omdat er aan één kant een stompje potlood in zat, herkende ik de functie van het instrument. In Uzes, een middeleeuws stadje in de Gard, kocht ik een aantal jaren geleden een andere potloodverlenger.

Vanaf de achttiende eeuw werden deze potloodhouders aangewend door klerken en kunstenaars om het laatste stukje potlood nog te kunnen gebruiken. Het koperen exemplaar dat ik nu vond bestaat aan elk uiteinde uit twee licht gebogen ”vingers”, waarin een stompje potlood kan worden gestopt. Door het ringetje in het midden omhoog te schuiven wordt het potloodje vastgezet. Eenvoudig en doeltreffend.
Ik hou van simpele functionele dingen. Wasknijpers, elastiekjes en tangetjes behoren daartoe. Dingen waar je de wereld eenvoudig mee kunt veranderen. Die energiezuinig en effectief zijn. Duurzaam heet dat tegenwoordig. Een potloodverlenger is overigens geen antiek hulpmiddel; in speciaalzaken kun je deze nu nog kopen. Ook via internet te bestellen. Ik heb er weer een nieuw dingetje bij. Een gebruiksvoorwerp dat in schrille tegenstelling staat tot sommige energieverslindende en eenmalig te gebruiken artikelen uit de huidige wegwerpmaatschappij. En reeds gemaakt in de achttiende eeuw.

Een matitatojo.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Merkwaardig.

In hetzelfde antiekwinkeltje waar ik vorig jaar een Italiaanse potloodverlenger uit de achttiende eeuw kocht, lag nu een vulpotlood uit Lourdes. Een schrijfinstrument uit het begin van de vorige eeuw. Beide schrijfmaterialen hebben met een grafietstift te maken, zij het op een andere manier.
Het vulpotlood was nog met Franse francs geprijsd en even dacht ik dat het een grap was. De kleine winkeldame rekende het snel om in euro's en deed er toen de helft van af. Daarna waren we bezig met het kopen van groenten op de markt van Orange, maar onderweg naar de camping zag ik in gedachten nog meer schrijfinstrumenten die ik ooit kocht waarop bedevaartsplaatsen stonden. Lisieux, Scherpenheuvel, Banneux, Kevelaer.Ik vind het niet erg als kaarsen,lichtgevende Mariabeeldjes en andere katholieke curiosa van plaatsnamen worden voorzien, maar zo'n vroege reclame op pennen en potloden is op zijn minst "merkîwaardig".De katholieke kerk heeft er een handje van om namen van bedevaartplaatsen op pennen te plaatsen. Op pagina 4 zie je ander voorbeeld van katholieke reclame op een penhouder. Vooral bedevaartplaatsen waren in trek.
Ik geloof niet dat je er ook beter mee gaat schrijven.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

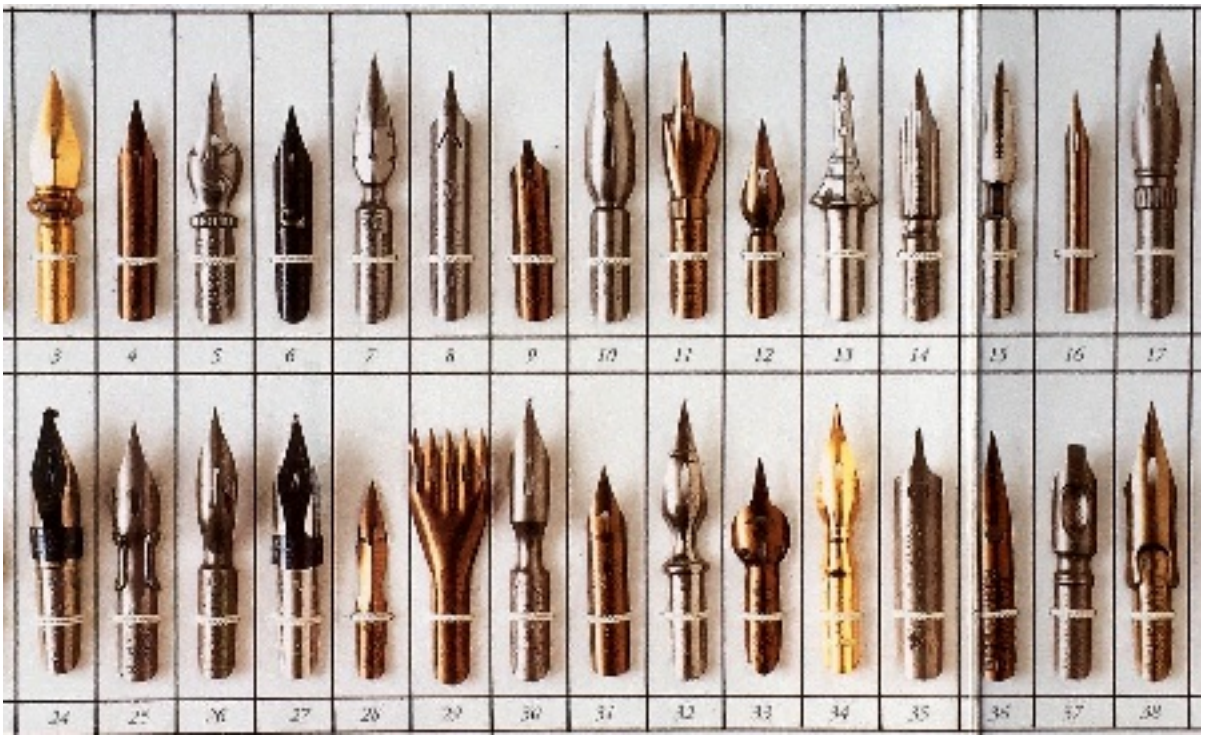

18. Indooppennen.

Zelfs als je aan oudere mensen vraagt wat indooppennen zijn, moeten ze vaak het antwoord schuldig blijven. Een *kroontjespen (3)* kennen ze natuurlijk allemaal. Deze pen leverde vroeger bij sommige schrijvertjes genoeg moeilijkheden op, vooral bij linkshandigen. Andere kinderen,waaronder ikzelf, vonden schrijven met de pen een leuke bezigheid. Het inktpotje in de houten tweezitsbank, het vloeiblad en de zelfgemaakte inktlap met een knoop in het midden worden vaak in één adem genoemd met deze pen. Wie vroeger op de kweekschool zat, kent ook de *redispen (24)* en de *bandschriftpen (37)* Alleen de professionals kennen *de elleboog-, de scroll-, de folded-, de trek-, de schelvis- en de quillpen.*
De hiervoor *cursief gedrukte woorden* zijn allemaal indooppennen.

Stalen pennen zijn in het begin van de 19e eeuw voor het eerst gefabriceerd in Engeland en hebben langzaam de veren pen verdrongen. Door de mindere buigzaamheid geeft een stalen pen een veel dunnere en regelmatige lijn dan de ganzenveer. Ze werden gebruikt vóór de ontwikkeling van de vulpen, maar op scholen nog veel langer omdat deze pennen, net als het potlood, een goedkoop schrijfinstrument waren. Toen ik zelf op de lagere school zat van 1952-1958 schreef ik met een kroontjespen, daarna op de MULO met een Big balpen.
Op de Bisschoppelijke Kweekschool (1962-1967) schreef ik afwisselend met een balpen en vulpen. Ook de kalligrafiepen was een vulpen. Het transport en het gebruik van inkt was veel te omslachtig in de grote klassen van de Pedagogische Academie.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

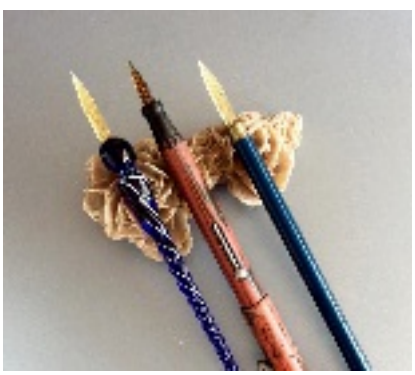

De meeste kinderen willen graag leren schrijven.

De indooppennen zijn tegenwoordig bekend als kalligrafie- of tekenpen.De brede *bandschriftpen* is uitstekend geschikt om de meeste historische alfabetten te kalligraferen. De indooppen heeft het voordeel boven de vulpen dat je ook met allerlei tekeninkten en verf kunt schrijven. Hij is ook wendbaarder dan de vulpen en je kunt er dunnere lijnen mee maken.
De *glazen pen*, die ik hierna in "Het puntje van een pen" beschrijf, is ook een indooppen en vanwege zijn breekbaarheid zeer zeldzaam geworden.
De *rietpen* is een van bamboe gemaakte indooppen en werd veel in China gebruikt. Deze pen is eenvoudig te maken met een scherp stanleymes en op vakanties in de Ardèche (Frankrijk) maakte ik deze vaker om de namen van de vriendjes van Laurens en Oscar te kalligraferen.
Beneden: De *trekpen*, die in vorige eeuwen gebruikt werd bij het meetkunde-onderwijs op middelbare scholen,is tegenwoordig een geliefd instrument bij expressieve kalligrafie.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Met kroontjespen en inkt.

Als ik me probeer te herinneren hoe ik heb leren schrijven, gaat dat niet zonder moeite. Wel weet ik nog dat ik vooraan in de klas zat. Aan de rechterkant.
Juffrouw Luduïna Pernot die op de Pannesheuvel in Grevenbicht woonde, heeft me in het jaar 1952 de eerste beginselen van het schrijven bijgebracht.
Eerst moesten we met overtrekblaadjes werken; met een aangepunt potlood mocht ik de a en de d overtrekken, letters met een lange begin- en eindhaal. Zo'n blaadje mocht je dan mee naar huis nemen.Na de overtrekoefeningen gingen we met een echte pen schrijven ; een kroontjespen met een spitse punt. Als je goed naar de instructies van de juffrouw luisterde, kon je er dik en dun mee schrijven. De ophaal dun en bij de neerhaal moest je harder op de pen drukken, waardoor er een dikkere lijn ontstond.
Als kind vond ik dat prachtig, pen en inkt. Zowel het indopen als het schrijven was een echte kunst.

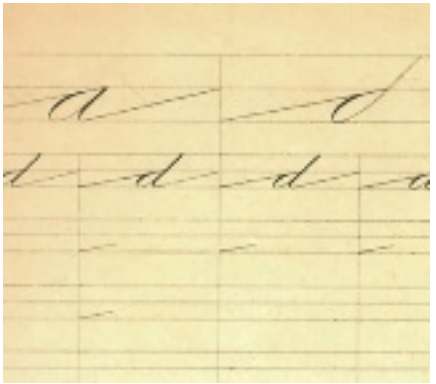

Wanneer ik de letters iets te donker vond, likte ik even aan de penpunt en doopte deze dan voorzichtig in het inktpotje, dat zich in het midden van de tweezitsbank bevond. Zo'n oude schoolbank zie je nu alleen nog maar in een museum. Soms zat je daar met je vriendje in, net als in de botsautootjes op de kermis. Maar vaak was dat ook niet het geval.
Het lessenaar liep schuin omhoog en je bank zat vast aan de tafel. Echt hout allemaal.
Eén keer per week kwam de juf langs met een grote inktfles. De hele klas werd voorzien van nieuwe inkt. Onze oogjes volgden de verrichtingen, nauwkeurig werd in de gaten gehouden wie de meeste inkt kreeg. In één klap was je verlost van de vervelende pluisjes die zich onderin het inktpotje verzamelden.

Andere attributen die we bij het schrijven gebruikten, waren het vloei en de inktlap. Het vloei, dat je telkens met de niet-schrijvende hand moest opschuiven. Waar vaak ezelsoren aan of gaten in zaten. Waar je vlekken voorzichtig kleiner mee kon maken of doen verbleken.
Je was weer opgelucht als je een nieuwe kreeg.
De inktlap ging wat langer mee. Van restjes stof maakte je moeder een "veelkleurige dubbeldekker", in het midden bijeengehouden door een knoop. Als je pen wat te dik schreef of er zaten pluisjes aan, dan veegde je hem schoon met dit eenvoudig poetsmiddel.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

En dan heb ik het nog niet gehad over dat te dunne stukje hout met een koperen buisje vooraan. Menig kind heeft zijn agressie ten aanzien van de werkwoordsvormen of het vermenigvuldigen van samengestelde breuken al bijtend kunnen verwerken. Als de verflaag er eenmaal af was, functioneerde het stokje als "concentratiebijter" of "agressieremmer".
Later waren de penhouders van plastic en was er minder aan te beleven. Soms kreeg je in de hogere leerjaren een dikkere penhouder, een houder die smal eindigde. Ze waren ook van hout en in diverse kleuren. Ik herinner me nog zo' n mooie penhouder met verschillende golvende schakeringen. Het was net of je met zo'n apparaat ook mooier kon schrijven.
Want mooi schrijven was voor mij met deze ambachtelijke materialen geen eenvoudige, maar wel een plezierige opdracht.

De inktlap die mijn moeder maakte van een oude schort.

Op school schreven we met blauwe inkt. Inktpotje, gekocht in Uzes (Gard)

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Tijd.

Frans Joseph Wijndorps (1830-1920) kocht een zakhorloge met kast op 20 juni 1854. Hij was toen 24 jaar en als jonge boer uit Doenrade wilde hij "bij de tijd "zijn.
Hij wachtte tot zijn 38e en trouwde toen met Maria Goffin die 23 was. Meer weet ik niet over hem te vertellen, maar kennelijk wist mijn overgrootvader (de vader van mijn grootmoeder) wat hij wilde op deze leeftijd. Toen hij het jonge meisje uit het naburige dorp Bingelrade ontmoette, moet hij gedacht hebben:"Hier moet ik op tijd bij zijn". Ik weet niet wie het zakhorloge van Frans Joseph heeft geërfd, is ook niet belangrijk, maar via mijn oom Martin kreeg ik bijgaande horlogekast met een eigendomsbewijs uit het midden van de negentiende eeuw. Een mooi voorbeeld van een dik-dun schrift met sierlijke kapitalen.
Ik hou van mooie letters en mooie woorden. En deze worden in een kalligrafisch werkstuk vaak verenigd.
Ik ga op zoek naar de naam en auteur van het schrift dat mijn overgrootvader schreef en raadpleeg Harmen Hettinga, collega en auteur van de schrijfmethode Handschrift en op dit moment de grootste Nederlandse expert op het gebied van schrijfmethoden. Hij zegt op mijn verzoek het volgende over deze korte tekst in de horlogekast van 170 jaar geleden: "Altijd prachtig dergelijke briefjes. En mooi het verhaal bij je overgrootvader. Maar het is moeilijk om er achter te komen uit welke methode het alfabet afkomstig is. In de tijd zo rond 1836 en de jaren erna leert je overgrootvader schrijven. Bekend is dat veel onderwijzers een eigen methode gebruikten en volgens mij meer onder invloed stonden van Magnée, Keppenne en Bernadet. Bekend is dat Callewaert en De Jaeger in onze contreien scholen bezochten.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

In De Letter, jrg 107, nr 2, 2016. vertelde ik in *Bordlesje* dat ik als leerkracht van de lagere school in Merkelbeek de schrijfoefeningen voor de kinderen zelf op het zwarte bord schreef. Een halve eeuw geleden was er op sommige scholen in Limburg geen schrijfmethode aanwezig. Het is goed te begrijpen dat 130 jaar daarvoor, toen mijn overgrootvader naar school ging, het handschrift van de leerkracht bepalend was. De leerkracht als leermiddel. In het verleden was " een mooie hand van schrijven" vaak een belangrijk criterium om als leerkracht voor een benoeming in aanmerking te komen. Mijn overgrootvader leefde in het tijdperk van de industriële revolutie. De periode dat alles sneller moest dan daarvoor. Voor het transport van grondstoffen en producten werden water- en spoorwegen aangelegd. De uitvinding van de trein, de auto en de telefoon bevorderde een snellere communicatie. Deze versnelling van de maatschappij zien we ook terug in de manier van schrijven. Door het gebruik van de schelvispen voor het staand schrift en de kroontjespen voor het lopend schrift ontstond er een versnelling van het handschrift. De "krullentrekkerij" uit de vorige eeuwen werd vervangen door een eenvoudiger schrift dat er in onze ogen nog sierlijk uitziet: **het dik-dun schrift.**

De schelvispen,waarmee je hele dunne ophalen en dikkere neerhalen kon maken. Hierboven in een luxe uitvoering,

De kroontjespen, die op school werd gebruikt voor lopend schrift was wat stugger, maar ook met deze pen kon je heel mooi dik-dun schrift produceren.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Art Deco bakolieten inktstel.

Ik hield een bakelieten potje tussen duim en wijsvinger en vroeg aan de klas: " Wie weet wat hier in zit?" De meeste studenten dachten dat het een potje was waar men vroeger scheerzeep in bewaarde. Dat hadden ze wel eens op oude films gezien. Ik draaide voorzichtig het dekseltje los en er floepte een inktpotje uit. Onderin de bakelieten pot zit een veer, een ijzeren veer wel te verstaan. Door het inktpotje naar beneden te drukken en de deksel erop te schroeven blijft het goed op zijn plaats. Ik kocht deze inktpothouder, een reiskoffertje voor een inktpot, jaren geleden in een curiosawinkel van de prachtig gerenoveerde stad Uzes.(departement Gard Frankrijk)

Na de startvraag en het daarop volgende verrassende antwoord volgde er een verhaal over de fabricage van inkt. Dit duurde niet langer dan vijf minuten. Elke schrijfles op de Pabo begon met een korte inleiding, waarin ik een stukje schriftgeschiedenis behandelde aan de hand van voorwerpen die ik meebracht. Of ik daar tijd voor had ? Jazeker, in de vorige eeuw stonden er 40 schrijflessen in het eerste jaar op het rooster. Een luxe, waardoor ik elke les kon openen met een stukje schriftgeschiedenis.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De laatste les is alweer 10 jaar geleden, maar af en toe word ik geprikkeld als ik in etalages van antiekwinkels of op de bekende rommelmarkt in Tongeren (België) "schrijfspulletjes" zie liggen. Soms komen op eBay of Marktplaats ook mooie dingen voorbij. In de eerste week van 2019 maakte een glimmend bakelieten inktstel indruk door de eenvoudige sierlijke vormgeving en de schakerende kleurtinten. Maar net zoals dat zo vaak gaat bij de aankoop van deze hebbedingen slaat daarna de twijfel toe. De artefacten uit de geschiedenis van het schrift zijn fijn om te hebben, maar niet noodzakelijk.

Maar deze keer was het anders. Onze oudste zoon Laurens is bezig met het renoveren van een huis uit de jaren 50 van de vorige eeuw en heeft de wandcontactdozen allemaal vervangen door retro bakelieten materialen. Ook heeft hij in de hal de bekende zwarte bakelieten telefoon opnieuw opgehangen. Oudere mensen die binnenkomen grijpen ernaar. Voor hem kocht ik dit Art Deco inktstel bij een antiquair uit Mechelen (België) als cadeau bij de geboorte van zijn tweede kind en ons vierde kleinkind.

Het nieuw verworven inktstel uit het begin van de vorige eeuw voldoet volledig aan de volgende kenmerken van de kunstrichting Art Deco(1920-1939):

- Een rijk kleurenpalet.
- De vormen zijn volkomen geometrisch.
- De lijnen zijn strak en eenvoudig; dat neemt niet weg dat je ook vaak sierlijke lijnen ziet bij deze kunstuiting.
- Art Deco ademt luxe uit, maar is toegankelijker dan Art Nouveau.
- Het oogt voor die tijd fris en modern.

***Kleurrijk, eenvoudig, fris, modern en toegankelijk*.**

Eigenschappen die ik ook de vandaag geboren TIES (22.01.2019)van harte toewens.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Het puntje van een pen.

"Het puntje van een gaeuwe pen is het felste wapen dat ick ken" is een uitdrukking van Jacob Cats. Hij gebruikte deze uitdrukking uiteraard in overdrachtelijk zin. Toch hebben penpunten en oorlog met elkaar te maken, zo ontdekte ik na een onderzoekje van de pennen met glazen penpunt uit mijn verzameling.

Ik liep de basisschool St Joannes van Tungelroy binnen. De schooldeur stond open en elk moment verwachtte ik een stem. Omdat ik er nog nooit geweest was, liep ik de gang van de kleine dorpsschool door op zoek naar de directeurs- of personeelskamer. Niemand te zien. Ik klopte bij de eerstvolgende deur aan en de leerkracht van groep 5/6 vertelde me waar ik de directeur kon vinden. In groep 7/8. Hij regelde snel vervanging en even later zaten we onder het genot van een kop koffie te praten over het methodekeuzeproces van het vak Schrijven. De directeur wilde me voor dit gebeuren drie teambijeenkomsten inhuren en ik herinner me dat het wel of niet schrijven met de vulpen ook één van de onderwerpen was, dat aan de orde moest komen. Ik denk dat het in de zomer van 2005 is geweest.

Nu, tien jaar later, ben ik op zoek naar gegevens over de bakelieten vulpen met glazen penpunt uit mijn verzameling " Schrijfspulletjes".
In Wereldoorlog II een schrijfinstrument dat werd gebruikt, omdat de Duitse bezetter het metaal voor de productie van penpunten nodig had voor bommen en granaten. De vulpennen met glazen penpunt die tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog gemaakt werden zijn niet waardevol, maar wel zeldzaam, omdat zowel bakeliet als glas de gelukkige periode van 70 jaar vrede zelden overleefden. Wel heb ik op curiosamarkten antieke glazen indooppennetjes gevonden, die men tegenwoordig in veel verschillende maten en kleuren namaakt. De pennen, die helemaal uit glas bestaan, worden nu aangeprezen als kalligrafiepennen. De pen links, de eerste van de drie op de foto, is hier een voorbeeld van.

Bij mijn speurwerk naar de oorsprong van de pen met de glazen penpunt kom ik via Google bijna uitsluitend bij advertenties van deze nieuwe glazen pennen terecht.
Één bron levert historische informatie over de glazen penpunt. Het is een boek uit Tungelroy dat gaat over de Tweede Wereldoorlog.
In hoofdstuk 9 vind ik de volgende passage:**"** *Tijdens de oorlog waren er op school geen kroontjespennen vanwege de schaarste aan metalen. In plaats daarvan werden glazen pennen gebruikt met een gedraaid uiteinde. De gleufjes van deze spits toelopende pen werden in de inkt gedoopt. Er kon goed mee worden geschreven."***.**

Het is dezelfde school waar ik tien jaar geleden over schrijfonderwijs heb gesproken. Toeval bestaat niet.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

19. De vulpen.

Als we een vulpen gebruiken, stoppen we een inktpatroon in de houder en de pen schrijft. Kinderen weten niet anders.
De pennenfabrikant Waterman kwam al in 1927 op het idee om vulpennen te voorzien van glazen inktpatronen, maar het zou nog tot halverwege de zestiger jaren van de twintigste eeuw duren, voordat dit inkttransport massaal werd toegepast. Voor die tijd moest de schrijver de pen steeds in de inkt dopen. De kroontjespen in een inktpotje of fraai inktstel en de ganzenveer in de koehoorn. Na het schrijven van een aantal letters stopte de inkttoevoer. Daarom zocht men naar wegen om dit makkelijker te maken.

De eerste bronnen over een pen met een inktreservoir dateren uit de 10e eeuw, maar het is waarschijnlijk dat pogingen om een vulpen te maken nog van eerdere datum zijn.
Tussen de uitvinding van de vulpen en het moment waarop deze kort na de Tweede Wereldoorlog door de balpen werd verdrongen, heeft de vulpen een boeiende geschiedenis doorgemaakt. De eerste voorbeelden van overgebleven vulpennen dateren uit de 18e eeuw. Het was moeilijk om een betrouwbare pen te maken die de inkt langer kon vasthouden. Dit kwam doordat de rol die de luchtdruk speelt in de werking van een vulpen nog onvoldoende begrepen werd. Daarnaast is inkt een nogal corrosieve vloeistof en bevat veel deeltjes die bezinken of de fijne kanaaltjes in de vulpen kunnen verstoppen.

John Sheffer vroeg in 1819 patent aan op de “Penographic”. Deze pen bestond uit een metalen huls met een kurkje aan de bovenkant en een kraanbuis aan de onderkant. In de huls zat een deel van een ganzenpen en van een varkenblaas. Deze moest met een druppelaar worden gevuld. In 1832 verkreeg John Jacob Parker octrooi op een vulpen met een zuiger en stang in de houder waarmee inkt naar de punt kon worden geduwd. Vanaf ongeveer 1850 verschenen er steeds meer vulpennen in de handel. De pennen-fabrikanten experimenteerden met penpunten, met sneller drogende inkten, maar vooral met het inktreservoir.

De twee belangrijkste systemen van de automatische vulpennen waren de zuigervulpen en de hefboomvulpen. Bij de zuigervulpen diende de houder als inktreservoir,waarbinnen door een zuiger een vacuüm werd gecreëerd dat zich vulde met de inkt uit de inktpot. De hefboomvulpen had een rubberzakje in de houder als inktreservoir. Dit zakje werd door een soort drukstaaf ingedrukt als de pen in de inkt werd gedoopt.
Het lijkt heel vanzelfsprekend dat de pen schrijft als we nu een plastic inktpatroon in de houder duwen, maar uitvinders hebben bijna tweehonderd jaar geworsteld om een goedkope functionele vulpen te construeren.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Damasquinado de Toledo, Jewelry vulpen

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Theo en Marije bekijken instelletjes op de vide grenier in Arpaillargues.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Vide grenier

In de zomermaanden legen veel dorpelingen in het Franse departement Gard hun zolders, schuren en kasten, om de inhoud vervolgens uit te stallen op een vloerkleed, een tafel of in het gras. Dit fenomeen staat bekend als 'vide grenier', ofwel: " leeg de zolder". Een soort rommelmarkt dus.
Op een groot weiland, ingesloten tussen enkele boerderijen van Arpaillargues, zoek ik tussen de oude spulletjes die de mensen van het dorpje hebben uitgestald.
Overal in de Gard zijn er dit soort rommelmarkten. Op de wei staan auto's in rijen, met daarvoor op een zeil de duizenden neergezette curiosa.
Mijn oog valt op een blauwe damesvulpen. De vulpen is nog niet gebruikt, de dop is met een gouden ruitmotief verguld en het uiteinde van de lip is voorzien van een Swarovski kristallen druppel. Als ik de dop eraf draai zie ik dat de penpunt 24 karaats goud is. Een Iridium penpunt. Maar ik zie ook dat de damespen merkloos is. (foto's beneden)
Een jonge vrouw vraagt er tien euro voor. Ik doe geen moeite om af te dingen."Het is echt kristal", zegt ze nog, maar ik heb het biljet al in haar handen gestopt en loop verder. Het damespennetje zal wel passen bij mijn verzameling pennen en als het echte kitsch is vind ik dat ook niet erg.
Ik loop nog een half uur langs de uitgestalde curiosa. De lentezon schijnt nu feller en ik heb zin in koffie. En die is ook op deze veldrommelmarkt in Arpaillargues vlakbij Nîmes en Avignon te krijgen. Na de koffie, die wordt geserveerd in plastic bekertjes, zien we nog enkele inktstelletjes. Ze zijn niet te duur, maar nu ding ik af en krijg tenslotte niet mijn zin.
We lopen verder en als we aan het einde van het terrein zijn, heb ik al weer spijt. Maar zo gaan de zaken en we gaan ook niet meer terug het weiland in.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

20.De balpen.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De pen van de meester.

Van Jo, hoofd van de administratie die in de pauze met zijn droge humor bijna iedereen aan het lachen maakte, kreeg ik bij mijn afscheid van de Schoolbegeleidingsdienst Limburg een bijzondere brief met een rode balpen.
" De BIC-balpen van mijn vader voor jouw verzameling", stond in de brief.
De vader van Jo was hoofd van een school in een naburig dorp geweest en Jo had de rode balpen altijd met zorg bewaard. Mijn afscheid was het moment dat hij dit aandenken aan zijn vader verder doorgaf. Ontroerend. Schrijven was in het pré-computertijdperk een belangrijk gegeven op de administratie, een foutje kon belangrijke konsekwenties hebben.
Leermeester Reints, voor de ouderen van de Vereniging voor Handschriftontwikkeling een begrip, verbeterde in de zestiger jaren van de vorige eeuw mijn lessen Schoonschrijven ook met rode inkt. Niet met een balpen, maar met een kroontjespen. De rode Copperplate letters die hij als voorbeeld in de kantlijn schreef staan nog op mijn netvlies. Ook het hoofd van mijn vroegere lagere school deed hetzelfde met rode inkt en kroontjespen, maar minder mooi.
De "balpen van de meester" is tweedelig. Het bovenste gedeelte is goudkleurig, het onderste rood. Op de clip staan de kapitalen BIC gegraveerd. Dit in tegenstelling tot het industrieel ontwerp van de ondeelbare blauwe schoolbalpen, die veel op lagere scholen in Nederland werd gebruikt.
De echte "meester " van de balpen was László József Bíró, een Hongaars journalist, uitvinder, kunstenaar en coureur. Biró was een veelzijdig man; rond 1930 ontwikkelde hij de automatische versnellingsbak, waarvan het patent werd aangekocht door General Motors. Als journalist schreef László veel met de vulpen. Hij ergerde zich aan het bijvullen van de pennen en de vlekken die deze op het papier achterlieten. Samen met zijn broer Georg, een apotheker, ontwikkelde hij een nieuwe penpunt met daarin een kogeltje dat de inkt uit een dun buisje over het papier uitrolt. Het kogeltje fungeerde tevens als afsluiter van het inktreservoir, waarmee werd voorkomen dat de inkt uitdroogde.
In 1938 patenteerde Bíró zijn vinding in Parijs en werd daarmee de uitvinder van de balpen. Het duurde nog tot december 1950 voordat de eerste wegwerp-BIC, de BIC Cristel, werd geproduceerd. Enkele jaren later kocht de van oorsprong Italiaanse baron Marcel Bich het patent van Biri en vestigde zich In Parijs, waar hij een eigen fabriek begon. Eerder hield hij zich in Engeland bezig met de fabricage van inkt en pennen bij het bedrijf Stephens and Swan. Tot op de dag van vandaag is de BIC-balpen een veel gevraagd product en voor veel mensen een goedkoop alternatief voor de duurdere vulpen. Met de simpele BIC Cristalbalpen kun je aan één stuk twee kilometer schrijven, zo luidt de reclametekst. Maar de BIC- onderneming deed meer.

Weet je dat:
•BIC tegenwoordig ook een producent is van kajaks, surfplanken en snowbords.
•BIC in de vorige eeuw een wielerploeg sponsorde waarin de Tourwinnaars Jacques Anquetil en "onze" Jan Janssen reden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

21. Bordschrift.

Sinds de introductie van de onderwijswet in 1801 maken leraren in alle vormen van onderwijs gebruik van het schoolbord. Tweehonderd jaar lang schreven leraren letters, zinnen en dictaten op een krijtbord.
Een bord is handig wanneer je instructie geeft aan een groep kinderen of studenten. Je kunt de belangrijkste aspecten van een tekst of probleem voor alle leerlingen visueel weergeven. Je kunt korte notities maken of hele verhalen opschrijven. Je kunt voordoen hoe je letters en cijfers maakt.
Je kunt teksten ondersteunen met tekeningen en relaties tussen begrippen aangeven met pijlen of schematische voorstellingen.
Het krijtbord heeft zijn langste tijd gehad; langzamerhand wordt de functie overgenomen door het digibord.

Mailtje

In het studiejaar 2005 kreeg ik een mailtje van drie eerstejaarsstudenten van de faculteit Geschiedenis van de Fontys Lerarenopleiding met de mededeling dat ze vanwege een project op de stageschool helaas niet aanwezig konden zijn bij de tweede cursusbijeenkomst bordschrift. Ze hadden contact opgenomen met de begeleider van de opleiding en deze had gezegd dat zij hierover met mij afspraken moesten maken.
Hun vraag was concreet:”Kunnen wij deze cursusbijeenkomst missen, zonder dat we onze cursus niet halen, of moeten wij dit op de een of andere manier inhalen?"
Fijn dat ze nog nadachten over een alternatief.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Ze richtten de vraag aan een cursusleider die nog voor zijn akte Handenarbeid zwaluw-staart-en pin- in gatverbindingen moest maken. Van waardeloos materiaal een maquette van de doorsnede van een rivier in elkaar moest zetten. Die dagenlang alfabetten heeft geschreven voor de akte Schrijven MO.

En daar zit je dan. Met verbazing kijk ik naar de zinnen op het scherm. Je hebt meer vragen dan antwoorden.:

* Is dit een product van het ook door mij zo geprezen competentiegerichte onderwijs?
* Is dit de nieuwe generatie, die er zich met een eenvoudig mailtje vanaf wil maken?
* Die vanaf hun vroegste jeugd een permanente onderhandelingsstrategie met hun opvoeders heeft ontwikkeld?

In dit soort situaties reageer ik niet direct, maar verlaat het scherm om spittend in de tuin in alle rust nog eens over de vraag na te denken. Meestal helpt deze werkwijze; kijkend naar de grond kom ik op andere gedachten. Zie ik de wereld vanuit een ander perspectief. Ben ik minder met mezelf, maar meer met de vraag bezig. Verlaat ik mijn vooroordelen en kom sneller tot creatieve oplossingen.

* Ik heb de studenten geantwoord dat je aan een docent nooit moet vragen of je zijn lessen kunt missen, maar dat er ook voorbeelden en situaties zijn, waarbij het goed lukt zelf kennis en vaardigheden te verwerven. Maar dat een bijeenkomst met de vakdocent er echt toe doet.
* Ik heb de studenten dezelfde opdrachten gegeven,die hun collega’s in de les maken.
* En aangegeven dat ze worden beoordeeld op dezelfde wijze.

Zo zijn we uit het probleem gekomen. Ik heb antwoord gegeven op hun vraag, maar heb het probleem niet op mijn eigen schouders genomen. We leven in een veranderende wereld met moderne communicatiemiddelen. Het is niet zo moeilijk om snel met internetgegevens en leuke plaatjes een fascinerend werkstuk te maken. Te voldoen aan de aangegeven of voorgeschreven portfoliosuggesties. Een handige student weet er wel raad mee.
Maar ik krijg sinds de invoering van het competentiegerichte leren werkstukken onder ogen die betrokkenheid en aandacht voor het vak uitstralen. Waarover studenten met plezier vertellen en gerichte vragen stellen. Met zelfgemaakte studieopdrachten, observaties, foto’s en filmpjes. Uit de praktijk van alledag. Dan wordt studeren, observeren en letters oefenen de moeite waard. Dan leer je de gegevens uit de lessen van de vakdocent toe te passen en te integreren in je lessen.

Dan zijn we bij de essentie van het competentiegerichte onderwijs.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Liefdesverklaring op het strand

Bordschrijven voorbereiden

Geregeld kom je ze tegen. Op gevels van boerderijen, bij bloemenstalletjes en in de zomer voor restaurants. Op viaducten en langs het spoor. En op het strand. Teksten en woorden die je aandacht trekken. Niet zo zeer door de inhoudelijke boodschap, maar vanwege de spelling of de schrijf-wijze.

Maandenlang stond een bord met *Roozen te koop* langs de weg in een naburig dorp en niemand die er iets van zei. Net zoals in het sociale verkeer durven we mensen niet meer aan te spreken op storende fouten in taal of sociale omgang. Angst voor een grote mond terug of erger.
Verontwaardigde blikken van eerstejaars studenten krijg ik ook telkens wanneer we aan de eerste les bordschrijven beginnen. Elk jaar weer dicteer ik een willekeurige tekst die ze op het bord moeten schrijven. In tweetallen gaan ze vervolgens naar elkaars teksten kijken om daarna te vertellen wat het korte onderzoek heeft opgeleverd.

Ik vat hun conclusies op bord samen in een lopend schrift dat achter in de klas ook goed leesbaar is:

- De helft van de studenten gebruikt blokschrift of een schrift dat daar op lijkt.
- Ongeveer een kwart gebruikt een doorlopend handschrift.
- Veel studenten schrijven rechtop of de hellingshoek varieert.
- Hoofdletters en kleine letters worden in woorden door elkaar gebruikt.(foto)
- Interpunctie ontbreekt vaak.
- Studenten schrijven te groot of te klein.
- In sommige gevallen zie je een dalend of oplopend regelverloop.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De studenten zijn aanvankelijk verbaasd en soms verontwaardigd dat ze de verschillende lettertypes (druk- en schrijfletters, hoofd- en kleine letters) niet mogen gebruiken, zoals zij dat willen.

“Als je leraar basisonderwijs wilt worden, moet je het goede voorbeeld geven”, geef ik steeds met enige nadruk aan. Het is even wennen voor deze eerstejaarsstudenten, die de afgelopen vijf jaar hun eigen schrijfwijze hebben ontwikkeld en die nu in het keurslijf van de taalkundige conventies van de basisschool worden geperst. Na een discussie over spelling en de vormgeving van letters in de onderbouw zijn er altijd een paar studenten die me nog steeds een beetje argwanend vanachter hun gestroomlijnde wenkbrauwen blijven aanstaren. Deze geef ik de opdracht de komende week de schriftjes van de schrijfmethode op hun stageschool te bestuderen en vervolgens een gesprek te hebben met hun klassenmentor.

In de tweede bijeenkomst bordschrijven staan alle neuzen dezelfde kant op.
De studenten hebben de criteria voor goed bordschrift zelf geformuleerd op een inductieve manier.

Ik hoef deze voorbereidende fase slechts geduldig te begeleiden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

22. De schrijfmachine.

Pas na 1850 was de tijd in Amerika en Europa rijp voor de schrijfmachine. Daarvoor bestond er nauwelijks behoefte aan schrijfmachines: op kantoor was de klerk met potlood, pen of ganzenveer snel genoeg. De Deense dominee Rasmus Malling Hansen, die les gaf aan een blindeninstituut, ontwierp in 1865 zijn "skrivekugel", een van messing gemaakt apparaat dat bestond uit een halve bol waar de toetsen loodrecht ingestoken stonden.(foto) Deze schrijfkogel werd vanaf 1870 in serie gebouwd.Net als bij de uitvinding van de boekdrukkunst waren er in de negentiende eeuw meerdere personen, die pretendeerden de schrijfmachine te hebben uitgevonden (o.a. Peter Mitterhofen en Christopher Latham Sholes). Sholes ontwikkelde de nu nog bestaande indeling van het toetsenbord, het qwerty-systeem. De eerste regel heet QWERTYUIOP in plaats van ABCDEF.

De schrijfkogel van Rasmus Malling Hansen

Mijn goeie ouwe Underwood uit 1919

Zat er een denkbeeld achter, had het te maken met een bepaalde tiklogica? Was het psychologisch gefundeerd, werd op die manier het snelst verbinding gelegd tussen hersens, ogen, vingers en toetsen? Waarschijnlijk geen van allen. Sholes zette op zijn eerste model de letters op het toetsenbord in alfabetische volgorde. In het mechaniek van de machine leverde dit problemen op, omdat enkele veel gebruikte tekens vlak naast elkaar kwamen te liggen. De handgebouwde machine functioneerde traag, omdat de letterstangetjes veelvuldig tegen elkaar botsten en klem bleven zitten. De uitvinder verplaatste daarop een aantal letters in het mechaniek, waardoor ook de volgorde op het toetsenbord veranderde. De machine die uiteindelijk rond 1873 in productie werd genomen bij Remington had de QWERTY-indeling, die wij ook nu nog op onze PC terugvinden.

Reeds in 1881 ontwikkelde Mrs. Longley de "All Finger Method' en haar eerste cursus heette *"Remington Typewriter Lessons";* het was het eerste leerboek over het tienvinger-systeem. Met de introductie van de schrijfmachine was de functie van typiste geboren; was het voorheen vaak de klerk die op kantoor de dienst uitmaakte, in de tweede helft van de negentiende eeuw zien we steeds meer vrouwen deze taak overnemen. Vanwege een tekort aan "man"kracht gedurende de Amerikaanse burgeroorlog zette president Abraham Lincoln honderden vrouwen op vacante klerkposities. De schrijfmachine leverde daarmee een belangrijke bijdrage aan de emancipatie van de vrouw.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Een nieuwe studie op een oude schrijfmachine.

Op de Verenigingsdag van de Leraren Handschriftontwikkeling van 2009 ging Margo van Hartingsveldt gedetailleerd in op de huidige stand van zaken met betrekking tot schrijfvoorwaarden. Een onderwerp dat in het verleden al eens aan de orde was geweest, maar gezien de nieuwste publikatie van Margo deed het bestuur er goed aan dit onderwerp nog eens op de agenda te plaatsen.
Nog steeds vragen leerkrachten zich af wat het begingedrag van kinderen moet zijn wanneer zij aan schrijven beginnen. Deze schrijfvoorwaarden staan momenteel in elk leerboek over schrijfdidactiek uitvoerig beschreven.
In de jaren zeventig van de vorige eeuw kreeg de voorwaardenproblematiek in onderwijskundige studies eveneens veel aandacht.
Sixma promoveerde op de *Leesvoorwaarden* (1974) en werd daarna professor Onderwijskunde aan de Utrechtse Universiteit. In het begin van de zeventiger jaren volgde ik zijn colleges; hij was een strenge leermeester die erop toezag dat je in de werkgroepen aanwezig was en hij controleerde ook de afgesproken opdrachten. Elke dinsdagmiddag gaf hij uitleg over onderwijskundige paradigma's en door dit veelvuldig contact wist hij precies waar je belangstelling naar uit ging. Hij stimuleerde me een studie over schrijfvoorwaarden te maken. Ik greep deze kans met beide handen aan en merkte dat de methodologische begeleiding van prof. Sixma veeleisend, maar ook uitstekend was. En zo werd ik met hulp van een goede begeleider de naamgever van de *Schrijfvoorwaarden.*
Naast de veeleisendheid van mijn excellente leermeester had ik nog een ander probleem; Jelle Sixma vond dat ik de scriptie in 10-voud moest aanleveren en dat ik de belangrijkste didactici in de schrijfwereld op de hoogte moest stellen van mijn onderzoek.Voor wat, hoort wat.Veel geld om te studeren had ik niet; mijn ouders hadden mijn Pabostudie gefinanceerd en dat vonden ze voldoende. Dus kocht ik op de veiling voor 25 gulden een oude type-machine en typte met 2 vingers en gaandeweg met een paar vingers meer mijn doctoraalscriptie. Omdat ik ook op de Universiteit werkte, hielpen aardige secretaresses me bij het vermenigvuldigen van het moeizaam getypte "moederexemplaar". Vermenigvuldigen van werkstukken ging in die tijd nog via een stencilapparaat.
De schrijfvoorwaarden zagen op deze manier het licht en ik was er blij mee.
Mijn onderzoek werd na publikatie in 1975 goed ontvangen in de schrijfwereld. Haenen-van der Hout schreef me een persoonlijke brief met lovende woorden.
In juli 1978 publiceerde ik voor iedereen mijn bevindingen in het Orgaan (de vroegere Letter).In de Letter van april 2009 lees ik dat Geert Snijders me geinteresseerd het verhaal van Margo ziet volgen. Maar stiekem dacht ik ook tijdens deze mooie powerpoint-presentatie over schrijfvoorwaarden terug aan mijn oude typemachine. Hij krijgt nu nog meer waarde in mijn beleving. Bij thuiskomst neem ik een Amerikaans boek over mechanische schrijfmachines uit mijn boekenkast en constateer dat dit ook objectief het geval is. Mijn goeie ouwe Underwood-schrijfmachine uit 1919 staat nu te boek voor 200 dollar. Mooi meegenomen, maar ik pieker er niet over mijn toenmalig hulpje van de hand te doen.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Meer dan een nietje.

Van de geschiedenis leren we vooral dat de meeste dingen om ons heen veranderen en dat dit soms heel snel gebeurt. Yuval Noah Harari, docent geschiedenis aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem, zegt daarover: " De technologische ontwikkelingen gaan zo snel, dat je jezelf steeds opnieuw moet uitvinden."

Lena, onze kleindochter van 3, staat aandachtig naar mijn Underwood *te kijken, de schrijfmachine die meer dan een eeuw oud is. Ik wacht op de komende vraag: "Opa, wat is dit?". Ik leg haar uit, dat mensen op kantoor, meestal vrouwen, daar vroeger brieven mee maakten. Haar mamma is journaliste en het sprongetje naar de laptop die daarop volgde is gauw gemaakt. Dat er hetzelfde toetsenbord met dezelfde letters op zitten. "Om brieven te versturen moest je vroeger, nog niet zo lang geleden, naar het postkantoor of de brievenbus. En daarvóór schreven de mensen met een pen of potlood. Jouw opa schreef vroeger met een kroontjespen op school en de grote mensen met een vulpen als ze een brief wilden schrijven". Wat ik Lena niet vertelde was dat ik met deze antieke schrijfmachine 46 jaar geleden mijn Onderzoek naar schrijfvoorwaarden beschreef en dat de bekende schrijfpedagoge Dr. Haenen-van der Hout er daarna lovende woorden over zei. Dat de schrijfmachine in de vorige eeuw ook heeft bijgedragen tot de emancipatie van de vrouw. Misschien vertel ik haar dat een andere keer, als ze wat groter is.*

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Lena gaat door met het kleuren van haar tekeningen en ik ga me verder verdiepen in het boek van Noah Harari. *Maar plotseling staat ze weer achter me en vraagt: "Wat is dit, opa?" Ze heeft één van de drie antieke nietmachines in haar hand. Als ik zeg dat het een oude nietmachine is, kijkt ze me verbaasd aan. De eerste lettergreep van dit vreemde woord heeft voor een kind van 3 ook een heel andere betekenis, zeker als je nog nooit van nieten hebt gehoord. Ik leg haar uit dat op school en kantoor vroeger veel werd geniet, als je een of meer blaadjes die bij elkaar horen, wilde bewaren. " Maar dat gebeurt nu ook nog, kijk maar eens naar je kleurboek of naar de krant. De blaadjes worden door nietjes bij elkaar gehouden".*
Lena is alweer verdwenen naar de keuken en nadat ik de nietmachines weer naast de Underwood heb gezet, neem ik de tijd om even stil te staan bij deze oude apparaten. Lang geleden gekocht vanwege de fraaie vormgeving en verder heb ik er nauwelijks aandacht aan besteed. Tijd voor een onderzoek naar de geschiedenis van de drie antieke nietmachines uit mijn verzameling.
Een nietmachine is in de ogen van de meeste mensen een nietig ding. Waar je een klap op geeft en daarna met je hand achteloos terzijde schuift. Maar achter elk klein onbedui-dend voorwerp zit vaak een verhaal: De eerste bekende nietmachine werd gemaakt in de 18e eeuw in Frankrijk voor koning Lodewijk XV(1715-1774). Elk nietje werd met de hand gemaakt en gegraveerd met het keurteken van het koninklijk hof.
De oudste nietmachine uit mijn verzameling is een fraai ogend hulpmiddel en er staat op dat het in Parijs gefabriceerd werd. De plaats staat op de onderkant van de machine, alsmede de aanduiding BTÉ SGDG ; het is een Frans type patent dat vanaf 1844 tot 1968 gebruikt werd. De aanduiding is een veel voorkomende afkorting voor "Breveté Sans Garantie Du Gouvernement" (patent zonder overheidsgaranties).
Er kan slechts één nietje in en het apparaat moest na iedere actie weer geladen worden. De precieze datum en de fabriek waar dit apparaat is gemaakt kan ik niet achterhalen, maar qua technische uitvoering lijkt hij het meest op de *Paris Staple Press* uit het einde van de negentiende eeuw. De Amerikaan Samuel Slocum, geboren in 1792, vroeg in 1841 voor het eerst patent aan op een machine die hij : '*machine for sticking pins into paper*' noemde. Hij ontwikkelde een schietapparaat dat naalden bevestigde in papieren, om die samen te houden. In 1866 werden de nietmachines met één nietje gepatenteerd.
De fraaiste nietmachine uit mijn verzameling heet eenvoudigweg *Paper Fastener,* een naam die ook voor kinderen te begrijpen is. Deze machine, die in tegenstelling tot de vorige 2 keer zo groot is en helemaal versierd met bloemmotieven, heeft in de liggende basis een goot waarin je een pakketje nietjes kunt schuiven. En daarmee is dit apparaat de technische voorloper van de nietmachine zoals hij ook nu nog gebruikt wordt. Hij werd in 1909 in Duitsland gepatenteerd. Een bijna identiek apparaat, met kleine verschillen in decoratie, werd enkele jaren later door ISCO gemaakt en in de VS geadverteerd als de nieuwe internationale nietmachine. Vier jaar eerder, in 1905, worden de eerste nietmachines uitgevonden die gevuld kunnen worden met een strip nietjes, net zoals deze gestileerde machine. Zie de afbeeldingen op de volgende pagina.
Voor de datering en verdere informatie van genoemde nietmachines nam ik voor dit verhaal contact op met de grote nietmachinefabriek Rapid–Isaberg in Zweden en met de curator van het Early Office Museum**,** een online museum (2) dat zich bezig houdt met

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

onderzoek naar de geschiedenis en evolutie van kantoren, antieke kantoormachines en -apparatuur en bedrijfstechnologie op basis van originele documenten. Het fysieke museum is gevestigd in New York. Een soort Scryption, zoals wij dat in het verleden in Tilburg hadden, maar dan veel groter.
Op de derde nietmachine (hier niet afgebeeld) uit mijn verzameling staat de naam *BéBé* en is gemaakt in Frankrijk. De geraadpleegde instituten konden me niet verder helpen met informatie over deze machine. Er zitten heel kleine nietjes in en werkt volgens het principe dat we tegenwoordig ook nog kennen. Door de perfectionering van diverse merken schrijfmachines aan het begin van de twintigste eeuw werd ook de behoefte om de getypte vellen te verbinden groter. De nietmachine werd steeds meer gebruikt op kantoren. Het hulpmiddel kreeg wel gaandeweg een kleinere vorm en daarna werd zowel de typemachine als de nietmachine elektrisch gemaakt. Op het einde van de twintigste eeuw daarentegen is het gebruik van de nietmachine op school en kantoor flink teruggelopen. Net zoals de meeste andere schrijfbenodigdheden zijn deze de laatste decennia bijna overbodig gemaakt door de computer.

Bronnen:
1.Thomas A.Russo : Mechanical typewriters.Their history, value, and legacy. Schiffer. Publishing Ltd. Surrey, England. Pag. 217 e.v.
2. https://www.officemuseum.com/stapler_gallery_strip.htm

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

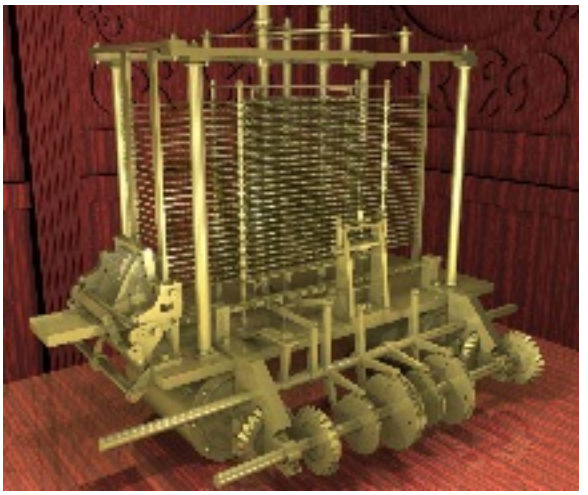

23. De computer.

Computers zie je tegenwoordig overal; in kantoren, scholen en in de huiskamer. Ook op straat. En dat is niet altijd zo geweest. Wat is er in de loop van de tijd veranderd aan de computer en hoe zal de toekomst eruit zien? Van 1834 tot aan zijn dood in 1871 was de Britse uitvinder Babbage bezig met het concept van de eerste programmeerbare rekenmachine, die hij de “Analytical Engine” noemde. (foto) Deze wordt de voorloper van de elektronische computer genoemd.

In principe had bovenstaande machine de basisfuncties van een eenvoudige computer.Omdat Babbage niet de beschikking had over de juiste onderdelen, duurde het nog ongeveer 100 jaar voordat de eerste computer verscheen, die 35.000 kilo woog. De computers werden gaandeweg kleiner en sneller. Einde jaren zeventig van de vorige eeuw werden de eerste microprocessoren ontwikkeld. Hierdoor konden 'personal computers' (Pc's) gefabriceerd worden. Het duurde daarna niet lang meer voordat deze in onze huiskamers verschenen. De computer maakte in korte tijd een stormachtige ontwikkeling door; ze zijn de laatste 10 jaar sneller en krachtiger geworden. Alledaagse toepassingen zijn o.a. het regelen van verkeerslichten, het berekenen van rapportcijfers en het betalen via pinpas. Jong en oud gebruiken de computer voor het spelen van spelletjes, internetten, verslagen maken, bankieren en videobewerking. Internet is door het Amerikaanse ministerie van Defensie en enkele universiteiten in 1969 voor het eerst opgezet. Het belangrijkste doel was het verstrekken van informatie. Pas in 1994 is het internet, zoals we dat nu kennen ontstaan. Hoewel de snelheid nog niet zo hoog was, kon er al wel informatie gezocht worden. Op dit moment beschikt een groot deel van de Nederlanders over een breedband internetverbinding.
Hierdoor kan er nu naast tekst en afbeeldingen, ook video en geluid verzonden worden.
In de toekomst zal er nog veel veranderen. De computers worden sneller, beter en kleiner. De verwachting is dat we over een jaar of vijftien kunnen beschikken over nanocomputers. De chips in deze computers zullen bijna zo klein als enkele atomen zijn.
Een andere mogelijkheid is het ‘digitaal’ maken van je huis. Je kunt dan via een simpel telefoontje je huis laten weten dat je er aan komt. Het huis kan er dan voor zorgen dat de koffie klaar is zodra je thuis bent, de verwarming op temperatuur is en de tuinverlichting aan staat. Alle apparaten in het huis staan in contact met het internet. De koelkast houdt bijvoorbeeld bij of er producten over de datum zijn en indien nodig, kunnen er nieuwe etenswaren besteld worden. Als de televisie defect raakt, waarschuwt deze automatisch de reparateur.Een toekomst zonder computer is haast onvoorstelbaar.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Tussen breinaalden en iPads.

In 2010 zitten Oscar en ik in de trein naar Bergen (Noorwegen).Tegenover me leest een bejaard echtpaar de krant.
Ze hebben allebei een verschillende krant; soms kijken ze op en vertellen elkaar dingen die ze net gelezen hebben. Vaker glimlachen ze alleen maar en gaan daarna door met het lezen van een volgend stukje. De vrouw trekt af en toe de aandacht door zachtjes haar vingers op de hand van haar man te leggen. Ik volg de handelingen vanuit mijn ooghoeken.

Oscar zit, half onderuitgezakt, naar een conference van Youp van het Hek te luisteren. De ogen gesloten en aan zijn gezichtsuitdrukking merk ik wanneer het grappig is. Soms gaat hij rechtop zitten om een slok te drinken. Aan de andere kant van de coupé zit een man en vrouw van middelbare leeftijd. Ze hebben beiden een schermpje ter grootte van een half A4-tje voor zich. Ik zie deze apparaten voor het eerst en weet intuïtief dat dit de in de lente van dit jaar aangekondigde iPads zijn. Zachtjes week ik Oscar los uit de conference van Youp en informeer naar de mogelijkheden van deze "dingen". Ze lezen een boek, maar je kunt er ook een krant of tijdschrift mee lezen of gebruiken als audiovisuele bibliotheek. En mee internetten. Alles handig en compact bij elkaar."Je moet hem wel geregeld opladen", hoor ik hem nog zeggen, voordat hij weer in de grappen en grollen van Youp belandt. Ikzelf lees een boek. Misschien moet ik aan de kinderen van Oscar te zijner tijd wel uitleggen hoe zoiets er uit zag, toen deze met opa in 2010 een reis door Noorwegen maakte. Zullen er over 10 jaar nog boeken, tijdschriften en kranten in de huidige vorm bestaan? En zal nog iemand een pen ter hand nemen? De ontwikkelingen in de digitale wereld buitelen over elkaar heen. "Je bent een oen als je de smartphone thuis laat liggen", verzekert Oscar. Wat ik dus deed. Hij amuseert zich prima tijdens de zeven uur durende treinreis met toegestuurde berichtjes, foto's en filmpjes. We stenloos elke avond langdurig met mijn vrouw Marije. We zien het journaal en "De wereld draait door". Genieten allebei apart van de genoemde conference. Even de weg kwijt? Geen probleem, want dat kleine apparaatje loodst ons feilloos naar de opgegeven locatie. Er komt geen boek of pen meer aan te pas. Maar je wil toch wel een kaartje naar je vrienden sturen? Vergeet het. Foto's van het stilste strand of de mooiste kathedraal bereiken het volgende moment de ontvanger(s). Een korte notitie maken dan? De meeste boodschappen worden vanwege het gebruiksgemak direct verstuurd of anders opgeslagen voor een later tijdstip, met of zonder alarmering.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Wie de jeugd goed volgt, ziet dat het gebruik van de pen verder afneemt. De communicatie verloopt langs andere lijnen dan voorheen. De wereld van morgen wordt voor een groot gedeelte bepaald door digitale media. Ze brengen de boodschappen ongelooflijk snel over de hele wereld. Nadat het bejaarde echtpaar eerst van krant heeft gewisseld, begint de aardige mevrouw tegenover me aan een breiwerkje en haar man gaat lezen in een boek met een harde kaft. Het tafereel zet me terug in de tijd. Groter kunnen de tegenstellingen in deze treincoupé niet zijn!!!
Ik kan iedereen aanraden eens een weekje met zoon of dochter, jongere vriend of vriendin, door een onbekend land te reizen. Je zult versteld staan hoe deze zich laat leiden door de mogelijkheden die de moderne informatietechnologie biedt.
Schrift is één van de meest basale communicatietechnieken. Spraak de meest primaire, maar daarnaast gaan de hierboven genoemde digitale mogelijkheden een steeds grotere rol spelen.
Deze ontwikkelingen kan iedereen waarnemen. Maar denken we ook na over wat dit betekent voor het onderwijs op de basisschool en in het verlengde daarvan op de pabo?
Bij de constructie van leermiddelen houdt men tegenwoordig al rekening met digitale ondersteuning. De laatst verschenen handboeken over schrijfonderwijs kennen allen een verwijzing naar een website (www.kleutertekening.noordhoff.nl,www.cantal.nl/ pakjepen.nl, www.zoleerjekinderenschrijven.noordhoff.nl)
Ook op de basisschool kennen we ondersteunende programma's, vooral bij de instrumentele vakken. Het smartboard wordt steeds meer ingevoerd in de schoolklas. Maar overwegend hanteren we anno 2010 methodieken in papieren vorm.
Hoe lang dit nog zal duren is de vraag. Voor het schrijfonderwijs zal dit op termijn wellicht betekenen dat het handschrift zal verdwijnen en dat we kinderen moeten leren effectief het toetsenbord te gebruiken. Ergonomische- en vaardigheidsaspecten lijken me hierbij essentieel, maar naast deze is het ook belangrijk kinderen eenvoudige principes van vormgeving bij te brengen. Je kunt tenslotte niet alles aan elkaar plakken wat je van internet haalt.
Bij het honderdjarig bestaan van de Vereniging Leraren Schrijven en Machineschrijven (www.schrijvenvlsm.nl) had mijn lezing ongeveer hetzelfde thema, maar vijf jaar geleden kon ik nog niet vermoeden dat de ontwikkelingen in de ict-wereld zo snel zouden gaan.Schrijven over de toekomst van het (schrijf)onderwijs is een riskante onderneming. Je weet nooit of je voorspellingen uitkomen. Op basis van huidige concepten en observaties maak je inschattingen over wat in de toekomst kan gebeuren. Op de reis door het gevarieerde en eenzame landschap van Noorwegen komt het toekomstige onderwijs, dat ondanks de recessie volgens beleidsmakers beter moet worden dan de afgelopen decennia, meerdere keren in mijn gedachten. Gedachten van een onderwijskundige en schrijfpedagoog zonder functie, maar niet in ruste. (2010)

Volgende pagina: de eenzame en regenachtige omgeving bij Bergen.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Het letterplankje aap-roos-zeef en de houten letterdoos met kartonnen lettertjes, waar ik in 1952 mee heb leren lezen.

24. Verdwijnt het handschrift?

In de vorige eeuw leerden de meeste Nederlandse kinderen lezen met de "methode Hoogeveen" (1905) en " Veilig leren lezen" van Mommers (1960).
Beide leesmethodes kenden een uitzonderlijke lange levensduur. Schrijven deden we met veel- en verschillende schrijfmethoden.
Bij het honderdjarig bestaan van onze Vereniging (2006) vertelde ik aan het slot van mijn lezing dat kinderen wellicht nog een kwart eeuw schrijven met de pen. Maar ik begin nu te twijfelen. De digitale revolutie dringt met rasse schreden de klas binnen. Digitale borden zijn gemeengoed geworden en het zal niet lang meer duren voordat ieder kind op school een tablet gebruikt. Nu al spreken we van iPad-scholen en zelfs kleuters zijn op school en thuis achter tablets te vinden.
In 1898 verscheen de eerste versie van Hoogeveens leesplankje *aap-noot-mies* en in 1905 kwam de eerste druk uit van de leesmethode die meer dan een halve eeuw het Nederlands onderwijs diende.
In 1905 kwam er ook een versie met andere woorden uit, speciaal voor katholieke scholen: *aap, roos, zeef.* (foto) Deze werd uitgegeven door het rooms-katholiek Jongensweeshuis in Tilburg en was samengesteld door frater Euthymius Becker.(1)
In 1952 leerde ik op de lagere school in Grevenbicht lezen met deze leesmethode. Het leesplankje bewaar ik als een kostbare herinnering.
Twintig jaar later leerde ik de kinderen van de lagere school in Merkelbeek lezen met de methode "Veilig leren lezen" van frater Ceasarius Mommers, eveneens een frater van Tilburg. Deze methode heeft meer dan een halve eeuw het Nederlandse onderwijs gedomineerd; ook onze kinderen hebben met deze methode leren lezen. Op dit moment wordt de methode nog steeds op driekwart van de basisscholen gebruikt. Sinds kort heeft uitgeverij Zwijsen de speciale app "Letterlegger" bij de leesmethode ontwikkeld (foto volgende pagina).
Als alle kinderen van de basisschool een tablet gaan gebruiken is de bekende letterdoos, waarmee de automatisering tussen grafemen en fonemen geautomatiseerd wordt, geschiedenis geworden.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De maan-roos-vis letterlegger app is speciaal ontwikkeld voor beginnende lezers. De app is gebaseerd op de leesmethode Veilig leren lezen.(info uitg.Zwijsen, 2014)

De kinderen kunnen dan zonder pen alle woorden samenstellen met een eenvoudige tik op het toetsenbord. De programma's kunnen individueel gemaakt worden en de resultaten digitaal doorgestuurd naar de leerkracht. De tijdrovende gang langs alle tafeltjes behoort dan tot het verleden. De vingers beroeren het toetsenbord en de pen kan worden opgeborgen.
Gaat daarmee het handschrift verdwijnen?
Bovenstaande inleiding gaat over aanvankelijk lezen en de rol die de App "Letterlegger" in dit leerproces speelt. Als dit proces daarna met andere Apps wordt voortgezet, hoeven de beginnende lezers geen letters meer te schrijven in een schrift. Ze tikken de letters op het toetsenbord en de tablet doet de rest. Op deze manier wordt het onderwijs geïndividualiseerd en het nakijken en administreren van het werk sterk vereenvoudigd. Door de snelheid waarmee oefeningen worden gemaakt zullen de verschillen tussen leerlingen alleen maar groter worden. Ook kan er thuis geoefend worden, want Educatieve Apps zijn in de webwinkel te koop. Dat kan betekenen dat kinderen bij het begin van groep 3 al kunnen lezen. Natuurlijk is daar niks op tegen, maar dat gaat wel hoge eisen stellen aan de vaardigheden van de leerkracht. Instructie en klassenorganisatie zullen een andere plek krijgen en de vraag is of leerkrachten daar goed in zijn opgeleid.
Leerkrachten zullen een andere rol in het onderwijsleerproces moeten innemen. Ze zullen meer dan ooit in de klas moeten staan in plaats van ervoor. En dat is voor veel leerkrachten moeilijk, heb ik als onderwijsbegeleider ervaren.

En dan zijn er nog een aantal praktische problemen. Kunnen de tablets zo worden ingericht dat ze alleen gebruikt kunnen worden voor schoolse opdrachten? Onlangs protesteerden een aantal hoogleraren tegen het gebruik van laptops in hun colleges. Studenten werden afgeleid door het vele getwitter en het gebruik van Facebook.
En hoe lang duurt het nog voordat de leerlijnen van alle vakken zijn gevuld met digitale instructies, verwerkingsstof en toetsen? De administratie van de leervorderingen lijkt me een makkelijker probleem, maar ook hier zullen de nodige stappen gezet moeten worden. Eind november 2014 ontstond er een discussie met staatssecretaris Dekker over de verwerking van privacygevoelige gegevens van leerlingen. De gegevens van de

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

leerlingen waren toegankelijk en dat kan nooit de bedoeling zijn. Wellicht zijn er nog een aantal andere zaken die goed geregeld moeten worden.

De pen in de prullenbak gooien is er volgens mij dus nog niet bij. Uitgevers laten nog steeds nieuwe schrijfmethodes verschijnen of herzien oudere exemplaren. Zij kennen de markt het best en zullen voorlopig nog rekening houden met een tweesporenbeleid waarbij boeken en schriften naast Apps gebruikt worden.
Dat is bij voorafgaande schriftelijke innovaties ook zo geweest. In de Romeinse tijd gebruikte men naast wastabletten ook papyrus om op te schrijven. Na de revolutionaire uitvinding van de boekdrukkunst in het midden van de vijftiende eeuw schreef men ook nog met de ganzenveer. De introductie van de typemachine op het einde van de negentiende eeuw had niet alleen een emanciperende werking op vrouwen, maar zorgde ook voor een snellere en meer verzorgde briefwisseling. De meeste volwassenen, vooral mannen, bleven hun brieven en aantekeningen maken met de pen. Tot aan het einde van de vorige eeuw. Nu sturen we elkaar e-mails met een laptop en tablet of een whatsappbericht per telefoon en gebruiken we de pen nog slechts voor een boodschappenlijstje of een Kerstkaart.
Alleen de kinderen op school maken hun werk, ondanks de opkomst van de computer, nog grotendeels met de pen. Maar de computer rukt op, in Finland werkt de onderwijsraad aan een plan waarbij Finse kinderen vanaf 2016 niet meer zullen schrijven met pen en papier. Zij zullen zoveel mogelijk typen op een tablet of laptop. (2)
Ook in Nederland is het handschriftdebat losgebarsten. In regionale en landelijke kranten debatteren voor- en tegenstanders van iPad (scholen). Er is nog weinig onderzoek en de argumenten zijn vaak persoonlijk. Zo wil Juf Ageeth Pots blijven "schrijfdansen" omdat het goed is voor de fijne motoriek (3) en Hendrik Spiering meent dat je beter nadenkt als je met de pen schrijft. Bij een onderzoek bleek dat schrijvers beter waren bij begripsvragen dan typisten. (4)
De discussie zal ook na 2014 wel doorgaan, maar voordat we overgaan naar een integrale digitale vorm van communicatie zullen we eerst een aantal technische en onderwijskundige problemen moeten oplossen.
In 2006 voorspelde ik in het Scryption, het museum voor Schriftelijke Communicatie in Tilburg dat helaas is opgeheven, dat dit nog wel een kwarteeuw zou duren.
Soms twijfel ik. De tijd zal het leren.

2014.

Literatuur:

1. Piet Hagen. Hoe wij leren lezen. Uitg. Zwijsen,Tilburg, 1988.
2. Eefje Pilon. Toetsenborden verdringen de vulpennen op school. Trouw, 28 nov. 2014
3. Sheila Kamerman. Een lesje "Schrijfdans" mag nog best. NRC-next, 28 nov. 2014.
4. Hendrik Spiering. Als je zelf schrijft denk je na over wat je doet. NRC-next, 28 nov.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

25. Literatuurlijst

As-Vijvers, A, *Miniaturen en monnikenwerk,* Scryption, Tilburg 1999.

Berkel, Rob & Bach, Ferran, *A is een koetje,* Davidsfonds/Infodok, Leuven 2003.

Bologna, Giulia, *Illuminated Manuscripts.* Thames & Hudson, London 1988.

Due, A, *How Writing Began*, Florence, 2003.

Eerd van, Corry & Keulen, Martin, *Leren kalligraferen,* Tirion Uitgevers, Baarn 2001.

Comrie, Bernard e.a, *De Grote Taalatlas,* Schuyt & Co, Haarlem 1998.

M. Corstens-Mignot, E. Cup, M. van Hartingsveldt-Bakker, *Standaard observatie ergotherapie schrijven en sensomotorische schrijfvoorwaarden.*

Goede Julius en Keulen Martin: *Schrijven & didactiek,* Wolters-Noordhoff, 1983/1990.

Goudy, J, *The Alphabet.* Bracken Books, London 1989.

Huber, Jürg-Peter, *Griffel-Feder-Bildschirmstift*. AT Verlag Aarau- Stuttgart 1985.

Jackson, Donald, *The Story of Writing*. Studio Vista/The Parker Pen Company, London 1980.

Keulen, Martin & Eerd van-Smetsers,Corrie, *Van kleutertekening tot schrijven.* Noordhoff Uitgevers, Groningen 2007.

Koch,Rudolf, *Het boek der tekens.* De Driehoek, Amsterdam 1984.

Linden van, Fons, *Over Letters en Schrift.* Cantecleer, De Bilt 1983.

Steinberg, Jonathan, *Vulpennen.* Uitgeverij Michon, Helmond 1994.

Stribley, Miriam, *100 Alfabetten voor de Kalligraaf.* Gaade & Co Uitgevers, 1987.

Unesco, *The art of writing*. Unesco Press 1965.

Vughts, A, *Geheimschrift.* Scryption, Tilburg 1993.

Westwood, J.O, *The art of illuminated manuscripts*. Bracken Books, London 1988.

Wolf, Hans-Jürgen ,*Geschichte der Druckpressen.* Interprint,Frankfurt/Main 1974.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Over de auteur:

Martin Keulen werkte als onderwijskundige bij de Limburgse schoolbegeleidingsdienst en als leraar Schrijven bij de Fontyshogeschool te Sittard. Hij deed onderzoek naar de voorwaarden van het schrijven bij jonge kinderen en schreef methodes (Lijnenspel, Schrijfactief 1-2) om de schrijfontwikkeling te bevorderen.

Martin schreef o.a. de volgende boeken over schrijfonderwijs:

- Schrijven en didactiek. (Noordhoff Uitgevers, 1984).

- Schrijfproblemen opsporen en behandelen. (LPC, Amsterdam, 1990)

- Leren kalligraferen. (Cantecleer, 2001)

- Van kleutertekening tot schrijven. (Noordhoff Uitgevers, 2007).

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

De Engelse kalligraaf Peter Thornton maakt een alfabet (hiernaast) met een Coit pen tijdens een workshop. Vlnr: Martin,Theo en Astrid.

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

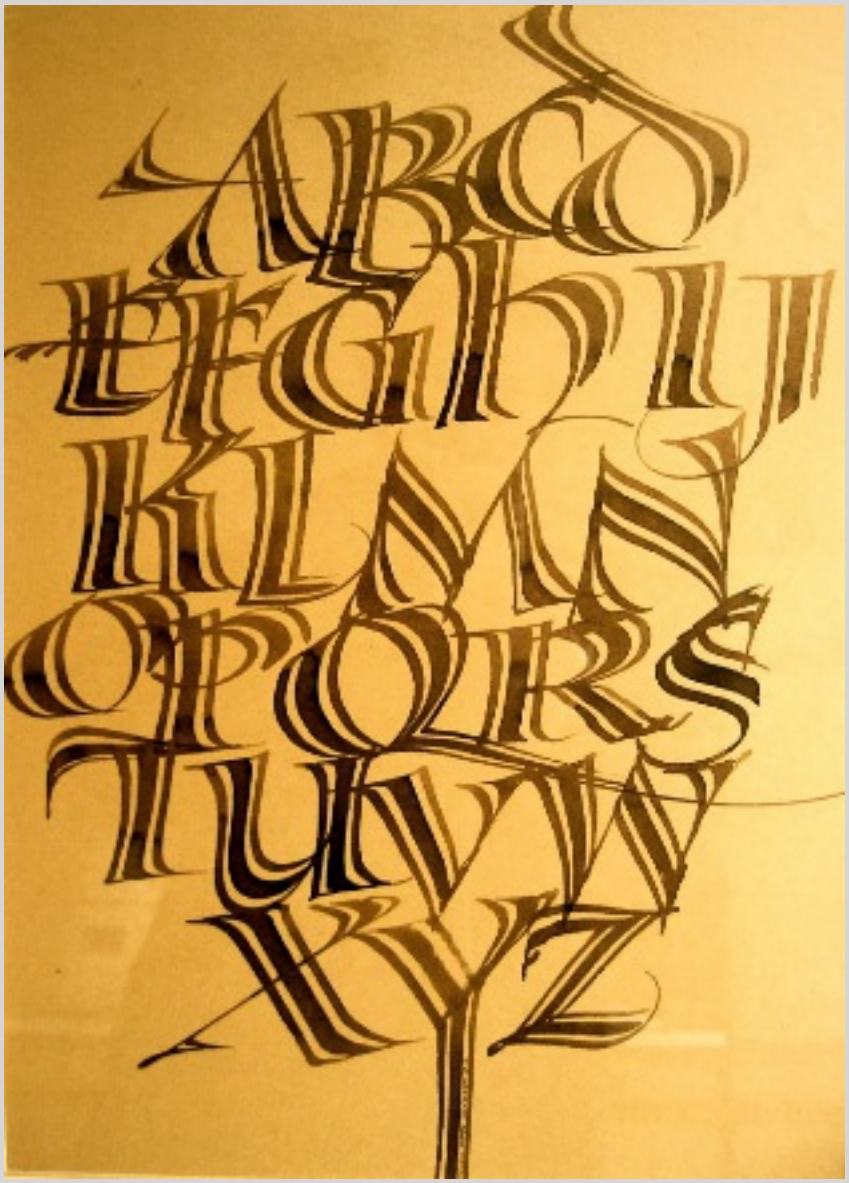

Een cadeau van Peter voor Martin

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding

Proefkopie: Niet geoptimaliseerd voor afdrukken in hoge kwaliteit of digitale verspreiding